

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 59

MARCIN ROŚCISZEWSKI, ZUZANNA SIEMEK

ZMIANY W ROLNICTWIE KRAJÓW GOSPODARCZO
SŁABO ROZWINIĘTYCH

TURCJA, SYRIA, EGIPT

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1967

PRACE GEOGRAFICZNE

1. Flis J., Kras gipsowy Niecki Nidziańskiej. 1954, s. 73, z. 10,—
2. Walczak W., Pradolina Nysy i plejstocenijskie zmiany hydrograficzne na przedpolu Sudetów Wschodnich. 1954, s. 51, z. 8,—
3. Krzymowska A., Franciszek Szwarzenberg-Czerny profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847—1917). 1954, s. 69, z. 9,50
4. Paszyński J., Opady atmosferyczne dorzecza Odry i ich związek z hipsometrią i zalesieniem. 1955, s. 90, z. 16,50
5. Kielczewska-Zalewska M., O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego.
Biskup M., Opady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w. 1956, s. 224+3 mapy, z. 31,45
6. Okołowicz W., Gemorfologia okolic środkowej Wilii. 1956, s. 68, z. 10,—
7. Jahn A., Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czwartorzęd. 19^{ty}, s. 453+5 map. z. 52,40
8. Fleszar M., Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII w. do r. 1848. 1956, s. 105, z. 20,—
9. Praca zbiorowa, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. 1957, s. 526, z. 58,—
10. Werwicki A., Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r. 1957, s. 164, z. 32,—
11. Starkel L., Rozwój morfologiczny progów Pogórza Karpackiego między Dębicą a Trzcianą. 1957, s. 152+7 map+20 ilustr., z. 40,—
12. Olszewicz B., Geografia polska w Okresie Odrodzenia. 1957, s. 62, z. 15,50
13. Gilewska S., Rozwój morfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej. 1958, s. 90, z. 25,—
14. Staszewski J., Vertical Distribution of World Population. 1957, s. 116 +1 tabl., z. 40,—
15. Lomniewski K., Zalew Wiślany. 1958, s. 106, z. 24,—
16. Litterer M., Zmiany w rozmieszczeniu i strukturze ludności Polski Ludowej w latach 1946—1950.
Wełpa B., Zagadnienie struktury wieku ludności Polski Ludowej w r. 1950. 1955, s. 112, s. 22,—
18. Kukliński A., Struktura przestrzenna przemysłu cegielnianego na Ziemiach Zachodnich w epoce kapitalizmu. 1959, s. 156+19 wkładek, z. 49,—
19. Praca zbiorowa, Z badań środowiska geograficznego w powiecie mragowskim. 1959, s. 132+6 wkładek, z. 45,—
20. Tobjasz J., Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim. 1959, s. 160+2 mapy, z. 33,—
21. Kowalska A., Paleomorfologia powierzchni podplejstocenijskiej niżowej części dorzecza Odry. 1960, s. 75+6 map, s. 25,—
22. Starke L., Rozwój rzeźby Karpat fliszowych w holocenie. 1960, s. 239 +9 map+35 fot., z. 78,—

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

*

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 59

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 59

МАРЦИН РОСЬЦИШЕВСКИ, ЗУЗАННА СЕМЭК

ПЕРЕМЕНЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СЛАБО
РАЗВИТЫХ СТРАН
ТУРЦИЯ, СИРИЯ, ЕГИПЕТ

GEOGRAPHICAL STUDIES

№ 59

MARCIN ROŚCISZEWSKI, ZUZANNA SIEMEK

AGRICULTURAL CHANGES IN DEVELOPING
COUNTRIES
TURKEY, SYRIA, EGYPT

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 59

MARCIN ROŚCISZEWSKI, ZUZANNA SIEMEK

ZMIANY W ROLNICTWIE KRAJÓW GOSPODARCZO
SŁABO ROZWINIĘTYCH

TURCJA, SYRIA, EGIPT

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1967

Komitet Redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: MARIA KIEŁCZEWSKA-ZALESKA
ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO: KAZIMIERZ DZIEWOŃSKI
CZŁONKOWIE: RAJMUND GALON, LESZEK STARKEL
SEKRETARZ: JADWIGA WŁODEK-SANOJCA

Rada Wydawnicza (Redakcyjna)

KAZIMIERZ DZIEWOŃSKI, RAJMUND GALON, JERZY GRZESZCZAK,
ŁUCJA GÓRECKA (sekretarz Rady), MARIA KIEŁCZEWSKA-ZALESKA
(przewodnicząca Rady), MIECZYŚLAW KLIMASZEWSKI, JADWIGA
KOBENDZINA, JERZY KOSTROWICKI, STANISŁAW LESZCZYCKI

Redaktor odpowiedzialny

TADEUSZ ŻEBROWSKI

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE — WARSZAWA
ul. Miodowa 10

Nakład (800+100) egzemplarzy. Ark. wydawniczych 7,75, ark. drukarskich 7.
Oddano do składania 5 września 1966 roku. Druk ukończono w czerwcu 1967 roku.
Zamówienie nr 469 — T-80 Cena 24.—

Zakład Poligraficzny WSR — Olsztyn

Pracownia Geografii Krajów Gospodarczo Słabo Rozwiniętych koncentrowała dotychczas swoją uwagę — zgodnie z planem prac Instytutu — na zagadnieniach rolnictwa i ruchów ludności ze wsi do miast w krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Niniejszy zeszyt „Prac Geograficznych” jest pierwszym w tej serii publikacji Instytutu, poświęconym wynikom studiów Pracowni.

Z punktu widzenia efektywności dalszych badań można by go również określić jako wstępny. Pomimo znacznych różnic w zakresie traktowanych zagadnień — różnic, wynikających zarówno z cech charakterystycznych omawianych krajów jak i z istnienia i dostępności odpowiedniej dokumentacji — wspólnym mianownikiem wszystkich trzech artykułów, składających się na zeszyt, jest zainteresowanie ich autorów pochodzeniem, dzisiejszym stanem i dalszą ewolucją stosunków społeczno-własnościowych na wsi tureckiej, syryjskiej i egipskiej. Chociaż tło prawne tych stosunków, a mianowicie system władania ziemią w państwie otomańskim (o czym mówi Z. Siemek w pierwszej części swej pracy) jest wspólny dla wszystkich trzech krajów, dzisiejsze ich stosunki agrarne różnią się znacznie przede wszystkim pod wpływem dominujących w każdym z tych krajów sił politycznych i społecznych. Wydaje się nam, że bez bliższego zbadania stanu, który określa byt i aktywność mas wiejskich, oraz bez rozpatrzenia podejmowanych reform agrarnych nie byłoby celowe zajmowanie się innymi aspektami gospodarczego i społecznego rozwoju omawianych krajów.

Doc. dr Tadeusz Żebrowski
Kierownik Pracowni

ZUZANNA SIEMEK

STOSUNKI AGRARNE A REFORMA ROLNA W TURCJI

Współczesny układ stosunków agrarnych w Turcji jest niezmiernie złożony. Wynika to z występowania w rolnictwie tureckim przeżytków dawnej struktury feudalnej, na którą nałożyły się przemiany o charakterze kapitalistycznym. Zrozumienie tego układu wymaga nie tylko charakterystyki stanu obecnego ale również retrospektywnego spojrzenia na proces jego powstawania. Pierwsza część niniejszego opracowania przedstawia więc zarys rozwoju stosunków społecznych i własnościowych w rolnictwie w okresie imperium otomańskiego, w drugiej natomiast części omówione zostały zagadnienia związane ze strukturą agrarną i kwestią reformy rolnej od czasu powstania republiki tureckiej w 1923 r.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ FORM WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W OKRESIE IMPERIUM OTOMAŃSKIEGO

Podstawą układu stosunków własnościowych w imperium otomańskim było prawo, zgodnie z którym wszystkie ziemie leżące w jego obrębie stanowiły własność państwa i podlegały wyłącznie woli sułtana. Prawo to, teoretycznie zakładające utrzymanie jedynowładztwa w stosunku do ziemi, w praktyce przekształciło się w skomplikowany system różnorodnych form władania ziemią. Na początku XVI w. występowało już pięć wyraźnie określonych form, które utrzymały się do końca istnienia imperium. Były to:

- 1) ziemie państwowe — *miri*,
- 2) ziemie należące do muzułmańskich organizacji religijnych — *wakf*,
- 3) ziemie stanowiące własność prywatną — *mülk*,
- 4) ziemie będące we wspólnym użytkowaniu gmin — *metruke*,

5) tereny nieużytkowane rolniczo (bagna, ziemie zasolone itp.) —
m e w a t.

Podstawę gospodarki rolnej imperium stanowiły w omawianym okresie ziemie „miri”. Ziemie te w większości nie były zarządzane przez państwo, lecz nadawane jako lenna „timar” [8] dowódcom woj-skowym, którzy w zamian obowiązani byli do utrzymywania stałych oddziałów zbrojnych. Część ziem „miri” była również nadawana pod-danym w uznaniu zasług położonych w służbie państwu i sułtanowi. Z punktu widzenia prawa, posiadłości te nadal pozostawały własnością państwa i nie podlegały dziedziczeniu. W rzeczywistości jednak trakto-wane one były przez użytkowników nieomal jako własność prywatna.

Sposób gospodarowania na tych ziemiach nie miał w zasadzie cha-akteru folwarcznego; powszechnie panował system dzierżawy. Chłop-dzierżawca obowiązany był do płacenia na rzecz pana określonej tenuty, przeważnie w naturze (części zbiorów), oraz do świadczenia różnych usług. Ponadto chłop-dzierżawcę obowiązywało opłacanie podatku za użytkowaną ziemię do skarbu państwa. Te obciążenia po-wodowały, że znaczna część uzyskiwanej nadwyżki była przejmowana przez panów feudalnych i państwo, natomiast właściwemu producen-towi pozostawało zaledwie tyle, że mógł on jedynie reprodukcować swoją siłę roboczą.

Ziemie „wakf” [12] stanowiły posiadłości muzułmańskich instytucji religijnych¹. Ziemie te miały szerokie przywileje, były zwolnione od podatków i nie podlegały administracji państwowej. Zarząd tych ziem i dysponowanie dochodami znajdowały się wyłącznie w rękach muzułmańskiego duchowieństwa. Początkowo „wakf” powstawały z ziem państwowych „miri”, darowywanych przez sułtana na cele religijne. Istotnym źródłem wzrostu „wakf” w okresie późniejszym stały się również prywatne posiadłości „mülk”, przekazywane duchowieństwu dla ich ochrony przed groźbą konfiskaty na rzecz państwa lub prowincjo-nalnych wielkorządców. W warunkach panującej w imperium niepew-ności prawa do własności prywatnej, tego rodzaju przekształcenie sta-tusu ziem „mülk” w tzw. „rodowe wakfy” zapewniało ich nienaruszal-ność i zgodnie z tradycją umożliwiało byłym właścicielom i ich spadko-biercom (w linii prostej) dożywotnie użytkowanie tych ziem. „Rodowe wakfy” obejmowały głównie tereny miast oraz strefy podmiejskich ogrodów i winnic, natomiast stosunkowo rzadziej występowały na terenach rolniczych.

Ziemie „wakf” były częściowo użytkowane bezpośrednio przez me-czety, szkoły, szpitale i inne muzułmańskie instytucje religijne bądź też były oddawane w dzierżawę osobom prywatnym. Istniały trzy podsta-wowe typy dzierżaw [21]:

¹ Ustanowienie „wakf” przypisuje się kalifowi Omarowi (634—644).

1. Dzierżawa zwana *icareteyn*. Była to forma nabycia uprawnień do dożywotniej dzierżawy ziemi. Obowiązywała tu podwójna opłata: jedna, którą wpłacano przy nabyciu prawa do dzierżawy, i druga, opłacana corocznie, która stanowiła właściwą tenutę dzierżawną, zwykle ustalaną na niskim poziomie. Ten typ dzierżawy stosowany był przede wszystkim do byłych ziem „*mülk*”, które uprzednio zostały przekazane organizacjom religijnym.

2. Dzierżawa według tzw. systemu *mukataa*. Okres trwania dzierżawy był tu z góry ustalony. Zwykle był to okres dostatecznie długi, aby umożliwić dzierżawcy trwałe zagospodarowanie i pełne użytkowanie ziemi.

3. Dzierżawa zwana *icarei vahide*. Ten typ dzierżawy był najmniej korzystny z punktu widzenia użytkownika, ponieważ umowa dzierżawna mogła być w każdym momencie rozwiązywana przez zarząd ziem „*wakf*”. W dwóch ostatnich typach dzierżaw obowiązywała dzierżawcę jedynie doroczna opłata wnoszona do administracji dóbr „*wakf*”.

Trzecią podstawową formą władania ziemią były wspomniane już ziemie „*mülk*”. Stanowiły one własność prywatną. W początkowej fazie omawianego okresu udział ich w rolnictwie kraju był niewielki. Ziemie te podlegały w pełni prawu dziedziczenia i mogły stanowić przedmiot sprzedaży.

Pozostałe natomiast ziemie — „*metruke*” i „*mewat*” — podobnie jak „*miri*” prawnie stanowiły własność państwa. Forma „*metruke*” obejmowała lasy, pastwiska i inne obszary znajdujące się w użytkowaniu wspólnot wiejskich. Ziemie te nie mogły być sprzedane, przekazane instytucjom religijnym ani też nie mogły być oddane w użytkowanie osobom prywatnym.

Forma „*mewat*” obejmowała obszary nieużytkowane (ziemie martwe). Zgodnie z zasadą prawa muzułmańskiego mogły one przejść w indywidualne władanie każdego, kto pierwszy rozpoczął ich użytkowanie (osuszył bagno, nawodnił tereny suche itp.).

Przedstawione formy władania ziemią zaczęły ulegać zmianom i różnicować się pod koniec XVI w. W tym okresie w państwie otomańskim, mimo zewnętrznych oznak potęgi, zaczęły występować pierwsze objawy upadku. W gospodarce pojawiły się trudności spowodowane wzrostem wydatków na cele wojenne, niepowodzeniami militarnymi, kurczeniem się dochodów płynących z podbitych ziem, wreszcie słabością własnej gospodarki. W tej sytuacji powstała konieczność zasilenia skarbu imperium. Jednym z głównych źródeł wpływów stały się wielkie posiadłości lenne „*timar*”, które rewindykowano na rzecz państwa i jako ziemie koronne oddawano w dzierżawę [3]. Proces ten początkowo postępujący stopniowo, uległ wyraźnemu nasileniu w wieku XVII jako rezultat wzmagającego się w imperium kryzysu finansowego. Ostatecznie doprowadziło to pod koniec XVII w. do likwidacji po-

siadłości „timar” i daleko posuniętego ograniczenia dawnego feudalnego systemu władania i użytkowania ziemi, chociaż formalny akt zniesienia lenna oraz klasy panów lennych „sipahi” został ogłoszony dopiero w XIX wieku.

Po likwidacji lenna nowy system w gospodarce rolnej, oparty o formę dzierżawnego władania ziemią, objął znaczne obszary kraju. Nie stworzył on jednak korzystnych warunków dla rozwoju rolnictwa ani nie przyczynił się do zasadniczego wzrostu dochodów państwa. Z rozwojem różnych form dzierżawy ziemi i dzierżawy prawa do ściągania podatków od bezpośrednich użytkowników ziemi państwowej, wytworzyła się złożona hierarchia dzierżawców-pośredników, którzy głównie byli zainteresowani w zwiększaniu swoich dochodów. Grupa tych dzierżawców, pod zarządem których znajdowały się całe prowincje kraju, praktycznie posiadała nieograniczoną władzę umożliwiającą im, w warunkach wzrastającego chaosu i korupcji administracji otomańskiej, niekontrolowaną koncentrację dochodów kosztem wsi i państwa; umacniało to ich znaczenie w stosunku do władzy sultańskiej.

W tej sytuacji powstała nowa warstwa społeczna, która już pod koniec XVI i na początku XVII w. wywierała decydujący wpływ na kształtowanie się oblicza wsi tureckiej [19]. Warstwa ta składała się z dwóch grup arystokracji ziemskiej. Jedną stanowili tzw. „ajanowie”, spełniający funkcje administracyjne w prowincjach, drugą zaś tzw. „derebejowie”, wywodzący się z dawnych panów lennych, noszący formalnie tytuł poborców podatków z ziem państwowych. W miarę politycznego i ekonomicznego osłabienia imperium, obie te grupy umacniały swoje pozycje; w XVIII w. „ajanowie” uzurpowali sobie prawo znacznej niezależności od rządu centralnego w sprawach prowincji, a „derebejowie” zdobyli prawie autonomiczną władzę na podległych sobie terenach. Z początkiem XIX w. prawie wszystkie obszary rolne kraju znalazły się w rękach różnych rodów „derebejów” i „ajanów”. W związku z tym władza rządu centralnego stawała się coraz bardziej iluzoryczna. Na wsi zapanował system bezwzględnej eksploatacji ziemi i chłopa, który prowadził do upadku rolnictwa i ubożenia ludności. Potwierdzają to źródła historyczne z XVII i XIX w. [11, 30], które zawierają informacje o masowych ucieczkach ludności wiejskiej do miast, z powodu represji dzierżawców i poborców podatkowych. Podkreśla się w źródłach nawet groźbę depopulacji wsi.

W ciągu XIX w. zaszły dwie istotne zmiany w polityce rolnej kraju, które miały znaczenie dla nowej konfiguracji stosunków własnościowych wsi tureckiej.

Pod wpływem reformatorskiego ruchu, który rozwinął się w tym okresie, wydano wiele ustaw dotyczących prawnego statusu posiadania i władania ziemią. Należy tu wymienić ustawy z lat 1831 i 1858. Pierwsza znosiła feudalne posiadłości „timar”; na jej mocy część

dawnej ziemi lennej pozostawiono w użytkowaniu tych, którzy ją dotychczas uprawiali. Druga — wprowadzała kodeks ziemski do agrarnego ustawodawstwa imperium.

Kodeks ziemski (*defter khane*) [15] zatwierdził dotychczasowe formy władania ziemią, utrzymując jako obowiązujące kategorie „miri”, „wakf”, „mulk” i „mewat” (jedynie „metruke” nie znalazło potwierdzenia prawnego, pomimo że w praktyce ziemi tej kategorii istniały nadal). Przede wszystkim jednak nowe ustawodawstwo rozszerzało prawo do posiadania prywatnej własności ziemskiej; zgodnie z kodeksem każdy poddany sułtana formalnie uzyskiwał możliwość otrzymania od państwa ziemi „miri” we władanie dziedziczne po wniesieniu określonej opłaty, zwanej „tapu”, uiszczonej jednorazowo do skarbu państwa. Termin „tapu” oznaczał też dokument, jaki urząd ziemski wydawał nabywcy ziemi. Początkowo ziemi uzyskane na podstawie „tapu” nie mogły być odsprzedane, ale nowelizacja ustawy, wydana 15 lat później, postanawiała, że mogły być one dopuszczone do sprzedaży w przypadku zadłużenia. Nowe prawodawstwo ułatwiało powstawanie prywatnej własności ziemskiej bez ograniczenia wielkości powierzchni oraz otwierało drogę do wolnego obrotu ziemią, co sprzyjało spekulacji terenami rolnymi. W konsekwencji wydanych ustaw, znaczna część ziem państwowych, do końca XIX w., przeszła w ręce prywatnych właścicieli.

Ustanowienie w 1881 r. kontroli nad finansami imperium otomańskiego przez ówczesne mocarstwa zachodnioeuropejskie (dekret *Muharrem*), spowodowało między innymi wciągnięcie rolnictwa tureckiego w sferę handlu światowego. Nieuniknionym następstwem tego było zapoczątkowanie rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych w rolnictwie i przenikanie na wieś turecką nowych, kapitalistycznych stosunków społecznych. Proces ten jednakże, w warunkach zacofania rolnictwa tureckiego na większości terytorium państwa, postępował powoli. Jedynie w regionach lepiej rozwiniętych, gdzie występowała produkcja upraw eksportowych, jak na obszarze wybrzeża Morza Egejskiego (tytoń, winogrona, rodzyunki) i na Nizinie Cylicji (bawełna), rozwój kapitalizmu na wsi zaznaczył się wyraźniej.

Zarówno zwiększenie udziału ziem prywatnych w ogólnym areale rolniczym kraju, jak i zapoczątkowanie towarowo-pieniężnych stosunków w rolnictwie sprzyjały dalszemu różnicowaniu majątkowemu wsi tureckiej. W regionalnym przekroju kraju różnicowanie to było nierównomierne; na obszarach wschodnich i centralnych, gdzie rozwój elementów kapitalistycznych był słaby, rozwarstwienie ludności wiejskiej następowało wolniej i tam zachowały się tradycyjne stosunki społeczno-gospodarcze z przewagą form o charakterze feudalnym. Wieś nadal była w pełni zależna od wielkiego posiadacza (niezależnie od prawnego statusu ziemi), który praktycznie decydował o całokształcie jej życia społeczno-gospodarczego. Natomiast na terenach zachodnich

i częściowo na południu kraju — szczególnie na Nizinie Cylicji, gdzie następowała szybsza ewolucja w kierunku gospodarki towarowej, wytworzył się bardziej złożony system stosunków społeczno-gospodarczych. Widocznym przejawem złożoności tych stosunków było powiązanie warstw obszarnczych z miejskim kapitałem handlowym oraz wyraźniej zarysowane zróżnicowanie społeczności wiejskiej, zależne od stanu majątkowego.

Brak jest danych statystycznych, które by pozwoliły zilustrować zmiany w strukturze własności ziemi, spowodowane powyższymi procesami. Jedyne informacje z tego okresu przynosi spis rolny [6], przeprowadzony w Turcji w przededniu pierwszej wojny światowej. Spis obejmował około 80% ziem uprawianych; był on sporządzony na podstawie aktualnego stanu użytkowania ziemi i nie dotyczył prawnego stanu posiadania. Uwzględniając powszechnie panujący w tym okresie system dzierżawy ziemi, należy stwierdzić, że powyższy spis nie wykazywał faktycznego podziału własności gruntów rolnych między państwo, instytucje religijne i osoby prywatne. Dane tego spisu w odniesieniu do terytorium dzisiejszej Turcji przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Struktura gospodarstw rolnych w Turcji [6]
(przed I wojną światową)

Kategoria gospodarstw	Liczba gosp. (w tys.)	Udział gosp. (%)	Powierzchnia ziemi uprawnej (mln dönümów ¹)	Udział ziemi (%)	Średnia pow. ziemi na 1 gosp. (dönümy)
duże posiadłości ziemskie	10	1	30	39,3	3000
gospodarstwa obszarncze	40	4	20	26,2	500
gospodarstwa wieśniacze (średnie i drobne)	870	87	27,3	34,5	31,4
gospodarstwa bezrolne	80	8	—	—	—

¹ 1 dönüm wynosił 919,3 m²; od 1945 r. 1 dönüm = 0,1 ha.

Powyższe dane wykazują ogromną przewagę drobnej i średniej gospodarki chłopskiej (87% ogólnej liczby gospodarstw), na którą przypadało jednak zaledwie 34,5% powierzchni uprawianej. Średnia wielkość tych gospodarstw wynosiła około 30 dönümów ziemi. Natomiast duże posiadłości ziemskie i majątki obszarncze, które stanowiły tylko 5% ogólnej liczby gospodarstw, koncentrowały 65,5% terenów uprawianych, objętych spisem. W konsekwencji takiego podziału ziemi, większość ubogiej ludności wiejskiej była zmuszona dzierżawić ziemię lub pracować w charakterze najemników. Powszechnie przyjętą formą renty dzierżawnej była opłata w naturze, która sięgała od 1/5 do 1/2 części

zbiorów, zależnie od urodzajności gleby, dochodowości uprawianej kultury, od ilości i rodzaju narzędzi uprawy dostarczanych przez dzierżawcę.

Położenie ludności wiejskiej pogarszały ponadto znaczne obciążenia podatkowe i często utrzymujące się jeszcze zwyczajowo powinności świadczone bogatemu posiadaczowi ziemi. Wysokie i różnorodne były podatki, płacone do skarbu państwa, ale najbardziej uciążliwy był podatek od zbiorów tzw. „asar”, który wynosił około 10% wielkości zbiorów. Uboga ludność wiejska obciążona wszelkiego rodzaju płatnościami, którym rzadko kiedy mogła poddać, zadłużała się u lokalnych lichwiarzy. Wprawdzie pod koniec XIX w. pod wpływem ruchu reformatorskiego „tanzimatu” rząd usiłował pomóc chłopu wydając między innymi zarządzenia o wprowadzeniu kas kredytowych w 1870 r. i ustanowieniu urzędu kredytowego dla rozwoju rolnictwa w 1888 r. Jednakże konkretne efekty działalności tych instytucji były dla szerokich mas chłopskich minimalne, a uzyskanie kredytu przez drobnego właściciela lub dzierżawcę praktycznie niemożliwe. Jedną z przyczyn był słaby kontakt kas kredytowych z prowincją, a drugą może ważniejszą, nieufność wieśniaka do nowych, nie znanych mu form operacji pożyczkowych. Poważną wreszcie trudnością była niestabilizowana, w owym czasie, sytuacja w zakresie praw własności. W rzeczywistości kredyt stawał się osiągalny jedynie dla właścicieli dużych gospodarstw, których stan majątkowy był gwarancją wypłacalności. Tym samym fundusz kredytowy służył głównie dalszemu umocnieniu i rozszerzaniu stanu posiadania wielkiej własności prywatnej.

Rozkład imperium otomańskiego ujawnił nowe siły dążące do reform dotychczasowych stosunków politycznych i społecznych. Kierunek tych reform znalazł wyraz w hasłach głoszonych przez przedstawicieli tzw. ruchu „Młodo Turków”. Jednakże konkretna działalność „Młodo Turków” w zakresie spraw ekonomicznych była skromna [19]. Ustawy, które wydano w tym okresie (1900—1913), nie zmieniały trudnej sytuacji chłopów tureckich i w zasadzie dotyczyły tylko uporządkowania skomplikowanej sytuacji prawodawstwa odnoszącego się do prawa własności, dziedziczenia ziemi, itp. Ustawy te miały jednocześnie niekorzystne aspekty dla rolnictwa, gdyż pod wpływem ducha „westernizacji”, jaki panował w okresie rewolucji „młodo tureckiej”, były one przeważnie mechanicznym naśladownictwem wzorów europejskich, które nie zawsze odpowiadały tureckiej strukturze społeczno-ekonomicznej, a ponadto nie zawsze były właściwie stosowane. Dotyczyło to np. prawa dziedziczenia gruntów rolnych. Jako zasadę przy jego formułowaniu przyjęto prawo niemieckie, stosowane w Niemczech wyłącznie do nieruchomości znajdujących się na terenach miejskich. Ponieważ prawo to zezwalało na podział nieruchomości pomiędzy spadkobierców, zastosowanie go w ustawodawstwie tureckim do ziemi użytkowanej rolniczo

stało się przyczyną szybkiego jej rozdrobnienia i tym samym osłabienia gospodarstw rolnych, a szczególnie drobnych gospodarstw.

Próby reformy stosunków agrarnych, jakie podejmowano w Turcji w ciągu XIX w., nie spowodowały zasadniczych przemian w zacofanej strukturze społecznej i ekonomicznej rolnictwa. Ustawy rolne z 1831 r. i z okresu „tanzimatu” w rzeczywistości nie doprowadziły do likwidacji dotychczasowych stosunków feudalnych i nie poprawiły sytuacji materialnej i społecznej ludności wiejskiej. Kodeks ziemski uprawomocnił jedynie dotychczasowy stan faktycznego posiadania gruntów rolnych, petryfikując istniejącą polaryzację majątkową. Taka struktura własności ziemi, gdy z jednej strony nieliczna grupa wielkich posiadaczy skupiała znaczne tereny rolne, z drugiej zaś występowała wielka liczba małorolnych i bezrolnych chłopów, nie sprzyjała wzrostowi produkcji rolnej i ogólnemu rozwojowi rolnictwa. Wynikiem tego było powstanie pod koniec XIX w. deficytu żywności i konieczności importu zboża. Zacofanie sektora rolnego, zarówno w sensie ekonomicznym jak i społecznym, w istotny sposób rzutowało na całość gospodarki kraju.

ZAGADNIENIE REFORMY ROLNEJ W OKRESIE REPUBLIKI TURECKIEJ

Przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze, które towarzyszyły upadkowi imperium otomańskiego i powstaniu republiki tureckiej, nie spowodowały radykalnych zmian w dotychczasowej strukturze kraju. Wytworzony w ubiegłym okresie układ stosunków społecznych i własnościowych w rolnictwie nie został zburzony, jedynie uległ częściowej adaptacji do współczesnych warunków. Pod wpływem przyjętego kierunku polityki i gospodarki, formy o charakterze feudalnym zostały osłabione, a rozszerzyły się i umocniły formy kapitalistyczne. Utrzymały się dawne kategorie władania ziemią — ziemie państwowe, ziemie prywatne, ziemie instytucji religijnych, ziemie będące we wspólnym władaniu gmin i tereny nieużytkowane rolniczo², a tylko miejsce ich w konfiguracji struktury agrarnej uległo przegrupowaniu. Prywatna własność ziemska zyskała zdecydowaną przewagę w ogólnej powierzchni ziem uprawnych kraju; posiadłości państwowe i wspólnot gminnych wyraźnie się zmniejszyły, a ziemie instytucji religijnych zostały znacznie ograniczone. Nadal postępowała polaryzacja majątkowa i pogłębiała się zależność ubogich mas chłopskich od wielkich posiadaczy ziemskich.

W pierwszym okresie republiki zaznaczyły się tendencje do reformowania istniejących stosunków społeczno-gospodarczych na wsi tureckiej. Napotkały one jednak zdecydowany opór ze strony zacho-

² Po ustanowieniu republiki nazwy form władania ziemią: miri, wakf, mülk, mewat, metruke, pochodzące z okresu otomańskiego, zostały z czasem zaniechane pod wpływem modernizacji języka tureckiego.

wawczych grup na wsi i w mieście, które skupiając ogromne obszary rolne miały wpływ na sprawy gospodarcze wsi i decydowały o kształtowaniu się polityki agrarnej w kraju.

Reforma ustawodawstwa agrarnego postępowała powoli i w warunkach silnej opozycji, a realizacja podejmowanych ustaw była ograniczana. Tak np. wykonanie ustaw o nadziale ziemi z lat 1927 i 1929 rozciągnięto na lata trzydzieste, a ich rezultaty miały minimalne znaczenie³. W 1934 roku wydano następną ustawę o rozdziale ziemi, na mocy której do 1938 r. 88 695 rodzin otrzymało około 3 mln donumów (tj. około 300 000 ha) ziemi [4]. Nawet ówczesne oficjalne enuncjacje rządowe [28] przyznają, iż reformy przyniosły bardzo niewielką zmianę struktury własności ziemi w stosunku do okresu poprzedniego. Drobną własność ziemską nie zwiększyła w zasadzie obszar posiadanej ziemi, a około 50% ludności wiejskiej nadal pozostawało bez ziemi, znajdując źródło utrzymania w podejmowaniu dzierżawy lub pracy najemnej. Podkreślić jednocześnie należy, że ziemie, które rozdzielono, nie pochodziły z parcelacji wielkiej własności. Były to głównie ziemie państwowe oraz opuszczone przez ludność grecką po jej eksterminacji w latach 1919—1922 i po przesiedleniach w latach 1923—1926 w związku z podpisaniem konwencji o wymianie ludności pomiędzy Turcją i Grecją.

Ustawy wydane w okresie międzywojennym dotyczyły głównie uporządkowania prawnego stanu posiadania ziemi i dalszego rozszerzenia własności prywatnej. Były to ustawy o inwentaryzacji ziem rolniczych, o pomiarach katastralnych oraz ustawy, które unifikowały prawa, jakim podlegały ziemie „miri” znajdujące się w prywatnym użytkowaniu, z prawami ziem „mülk” w zakresie posiadania, użytkowania, sprzedaży i dziedziczenia. Ponadto wydano ustawy o reorganizacji ziem „wakf” i modyfikacji statusu ziem „metruke”. Zasadniczej przyczyny zmian w ustawodawstwie rolnym należy szukać w zainteresowaniu wielkich właścicieli ziemskich stabilizacją prawną stanu posiadania i powiększania swoich ziem.

Istotną wartość dla rozszerzenia stanu posiadania wielkiej własności miały szczególnie trzy ostatnio wspomniane ustawy. Jedną była ustawa, unifikująca system praw odnoszących się do ziem „miri” i ziem „mülk”; została ona wydana w formie kodeksu ziemskiego, który zniósł dotychczasowy kodeks z 1858 r. [19]. Zgodnie z nim⁴ ziemie państwowe „miri”, które znajdowały się w posiadaniu i użytkowaniu osób prywatnych na podstawie wydanego przez władze sułtańskie do-

³ Oryginalne źródła nie podają ilości ziemi, jaka została nadzielona po wydaniu ustaw, przytaczają tylko łączną sumę ziemi rozdzielonej w latach 1923—1934. Ilość ta wynosiła 7 110 000 donumów (711 000 ha).

⁴ Przy formułowaniu kodeksu ziemskiego oparto się na szwajcarskim prawie cywilnym.

kumentu „tapu”, zostały w pełni zrównane w prawach z ziemią prywatnymi „mülk”, a więc stawały się nieograniczoną własnością prywatną. Przyjęcie nowego statusu prawnego było korzystne przede wszystkim dla właścicieli dużych posiadłości ziemskich, inni bowiem przeważnie nie mieli formalnego dowodu posiadania ziemi (jak wspomniano powyżej, dla uzyskania go trzeba było bowiem wnieść opłatę do skarbu imperium otomańskiego).

Wprowadzenie w życie nowego kodeksu ograniczyło zasadniczo obszary będące w posiadaniu państwa na korzyść prywatnej własności. W rzeczywistości ziemie bardziej urodzajne prawie całkowicie przeszły na rzecz właścicieli prywatnych. Państwo zachowało natomiast niemal całą powierzchnię lasów, ziem nierentownych, pastwisk i nieużytków. Część ziem została zamieniona na państwowe gospodarstwa rolne i stacje doświadczalne. Miały one być przykładem i służyć pomocą dla indywidualnych gospodarstw przy wprowadzaniu i stosowaniu nowoczesnej agrotechniki.

Druga ustawa, która również sprzyjała rozszerzaniu się prywatnej własności ziemskiej, dotyczyła terenów należących do instytucji religijnych [9]. Zniesienie kalifa'u i wprowadzenie laicyzacji życia społecznego w kraju w 1934 r. było w rzeczywistości początkiem ograniczenia rozległych posiadłości ziemskich „wakf”. W latach dwudziestych zostały one poddane pod specjalny zarząd państwowy, a w 1935 r. wprowadzono reorganizację zasad prawnych, na których opierał się system ziem tej kategorii. Nie oznaczało to całkowitej likwidacji posiadłości duchowieństwa, ale silnie je ograniczało. Zgodnie z ustawą o reorganizacji, ziemie „wakf” podzielono na dwie kategorie: 1) ziemie, które już dawno były w dzierżawie osób prywatnych, i 2) ziemie, które nadal znajdowały się w bezpośrednim użytkowaniu duchowieństwa. Ziemie pierwszej kategorii upaństwowiono, przy czym dotychczasowym dzierżawcom dano możliwość nabycia ich na własność. Natomiast ziemie drugiej kategorii, które stanowiły niewielką część ziem „wakf”, pozostawiono duchownym muzułmańskim w bezpłatnym użytkowaniu.

Trzecia ustawa dotyczyła modyfikacji statusu ziem pozostających we wspólnym użytkowaniu gmin; udostępniała ona dzierżawę ziem „metruke” indywidualnym użytkownikom. Długotrwałe użytkowanie ziemi stwarzało możliwość uzyskania zwyczajowego prawa własności. Wydzierżawianie wspólnych ziem występowało rzadko przed drugą wojną światową, dopiero silniej zaznaczyło się w latach pięćdziesiątych [1]. Proces ten był spowodowany rozwojem mechanizacji, która umożliwiła przejście na gospodarkę wielkoprzestrzenną i na towarowy kierunek produkcji rolnej. Przekształcanie ziem „metruke” (po większej części były to pastwiska) w grunty orne oznaczało dla szerokich mas ludności wiejskiej ograniczenie ich tradycyjnych terenów ho-

dowlanych, które dla drobnych gospodarstw stanowiły istotną pomoc w zdobywaniu podstawowych środków utrzymania.

Brak danych spisowych nie pozwala na dokładne określenie zmian w strukturze gospodarstw wywołanych wprowadzeniem w życie wspomnianych ustaw. Pierwszy spis rolny przeprowadzono w republice tureckiej w 1927 r. [7]. Dostarcza on jedynie informacji o strukturze wielkości gospodarstw rolnych. Ze spisu wynika, że na jedno gospodarstwo rolne przypadało średnio około 23 dönümów ziemi uprawnej. Następne urzędowe stwierdzenie dotyczące posiadania ziemi, które opublikowano w 1937 r. [28], nie wykazywało rzeczywistego stanu rozwarstwienia majątkowego wsi. W podanej klasyfikacji nie uwzględniono gospodarstw bezrolnych, poza tym nie wydzielono w odrębną grupę gospodarstw drobnych i karłowatych. Przedstawia to tabela 2.

Tabela 2. Prywatna własność ziemiska w Turcji w 1937 r. [28]

Wielkość gosp. (dönümy)	Udział gosp. (%)
mniej niż 120	37,8
120—320	27,3
320—640	17,5
640—3200	11,1
powyżej 3200	6,0

Przytoczone powyżej dane statystyczne, ze względu na nieujawnianie rzeczywistej struktury ówczesnego rolnictwa i na odmienną klasyfikację obydwu zestawień liczbowych, nie mogą stanowić podstawy do analizy zmian agrarnych, jakie zaszły w pierwszym okresie republiki. Nieco dokładniejsze informacje, na podstawie których można uzyskać częściowy obraz struktury rolnictwa w wymienionym okresie, zawierają materiały: pierwszego Kongresu Rolniczego z 1931 r. [16], publikowane wypowiedzi rządowe z lat następnych oraz wydawnictwa specjalistyczne [22]. Wszystkie te dane pozwalają przypuszczać, że w pierwszych latach republiki wielka własność zajmowała zależnie od regionu od 50 do 85% ziemi użytkowanej rolniczo, natomiast średnia i drobna własność tylko 15 do 50%. Jeśli uwzględnić fakt, że w Turcji, gdzie przeważa system uprawy suchej⁵, a po roku zasiewów stosuje się

⁵ System uprawy suchej („dry farming”), polega na zastosowaniu specjalnej agrotechniki, która która pozwala prowadzić gospodarkę rolną przy skąpej ilości opadów atmosferycznych. W Turcji, której terytorium znajduje się w większości w strefie półsuchej, uprawa sucha występuje na większości obszaru, z wyjątkiem wybrzeża M. Czarnego, gdzie jest dostateczna ilość opadów atmosferycznych, oraz nielicznych terenów zirygowanych, które stanowiły w tym okresie około 5% ziem uprawnych kraju.

ugorowanie (zazwyczaj na okres od 1 roku do dwóch lat) i tym samym rzeczywisty obszar ziemi będącej każdego roku w uprawie jest mniejszy o połowę, a nawet $\frac{2}{3}$ powierzchni, to należy przypuszczać, że ilość ziemi użytkowanej rolniczo przypadająca na jedno drobne gospodarstwo często znajdowała się poniżej zdolności wyżywienia rodziny.

Warto tutaj wspomnieć, iż w wymienionych źródłach stwierdza się również, że prawie połowa ludności wiejskiej, nawet w najlepiej zagospodarowanych regionach kraju, nie miała własnej ziemi i gospodarowała na ziemi dzierżawionej. Ponieważ w tym okresie tendencja do przechodzenia na bezpośrednią gospodarkę wielkoprzestrzenną była jeszcze stosunkowo słaba, dzierżawa stanowiła powszechnie stosowany system gospodarowania ziemią w ramach wielkiej własności prywatnej. Istniejąca w tych warunkach prymitywna agrotechnika oraz maksymalna eksploatacja towarzysząca dzierżawie utrzymywały stopę życiową chłopów a tym samym i wydajność rolnictwa tureckiego na niezwykle niskim poziomie.

Okres drugiej wojny światowej ujawnił w bardzo ostrej formie zacofanie rolnictwa tureckiego. Wzrost zapotrzebowania na środki żywnościowe i konieczność tworzenia zapasów związana z mobilizacją przyczyniły się do powstania poważnych trudności w zaopatrzeniu rynku. Ponadto pozbawienie sektora rolniczego części ludności w wieku produkcyjnym spowodowało znaczne ograniczenia powierzchni ornej i spadek produkcji zbożowej⁶. W tej sytuacji konieczne stało się wprowadzenie obowiązkowej sprzedaży państwu części produktów rolnych po stałych cenach. Nie zlikwidowało to jednak zasadniczych trudności rynkowych. Skup państwowy obejmował bez mała połowę produkcji rolnej, przy cenach 2 do 3-krotnie wyższych od cen przedwojennych, podczas gdy ceny wolnorynkowe kształtowały się na poziomie 20-krotnie wyższym [13]. Wywołało to gwałtowne obniżenie stopy życiowej ogółu ludności. Zysk natomiast czerpany przez producentów rolnych i kupców, z części produktów sprzedawanych na wolnym rynku, prowadził do szybkiego bogacenia się nielicznej części społeczeństwa. Niekontrolowanemu wzrostowi dochodów powyższej grupy społecznej sprzyjał zresztą istniejący system podatkowy, w którym opodatkowana była głównie ludność pracująca, z ustaloną wysokością poborów.

Bardzo trudna sytuacja ludności wiejskiej stanowiącej ponad 75% mieszkańców kraju, już w okresie drugiej wojny światowej wywołała dyskusję nad koniecznością przeprowadzenia reformy rolnej, którą ostatecznie uchwalono 11 czerwca 1945 r. [4]. Wobec silnej opozycji przeciw reformie ze strony wielkich właścicieli ziemskich i kupców, zakres wydanej ustawy był bardzo ograniczony, a ponadto

⁶ Powierzchnia zasiewów w 1940 r. wynosiła 81 mln donumów, w 1943 r. obniżyła się do 66 mln donumów, a w 1945 r. wynosiła 69 mln donumów.

ustawa przyjęta w pierwszej wersji była wielokrotnie odraczana i modyfikowana. Dopiero kiedy w 1950 r. do ustawy tej wprowadzono poprawkę podnoszącą pułap wielkości prywatnego majątku ziemskiego podlegającego wywłaszczeniu z 2000 dönümów, według pierwszej wersji ustawy, na 5000 dönümów, rozpoczęto faktyczną realizację reformy. Reformie podlegały: 1) ziemie państwowe, które nie znajdowały się w publicznym użytkowaniu, 2) ziemie wspólnego władania gmin miejskich lub wiejskich, jeśli stwierdzono, że nie są one niezbędne dla dotychczasowych użytkowników, 3) ziemie niczyje, 4) nieużytki, zagospodarowane w oparciu o fundusze rządowe, 5) ziemie prywatne, których obszar wynosił ponad 5000 dönümów (jedynie w niektórych regionach kraju, gdzie ziemi uprawnej było mało, pułap ten mógł ulec obniżeniu do 2000 dönümów, a w wyjątkowych wypadkach nawet poniżej tej wielkości).

Ziemie rozdzielano między bezrolnych oraz tych małorolnych chłopów, których gospodarstwa nie zapewniały pełnego utrzymania i samodzielności. Zasadą nadzielania ziemi z reformy było tworzenie gospodarstw, które by pozwalały uzyskać roczną produkcję 10 ton pszenicy, co uznano za ilość wystarczającą dla utrzymania 5-osobowej rodziny. Wielkość nadzielnego obszaru była zróżnicowana zależnie od lokalnych warunków klimatycznych, od urodzajności gleby, warunków nawadniania itp.; w 1955 r. ustalono 18 klas gruntów rolnych. W przypadku ziemi najwyższej kategorii, tj. urodzajnej, sztucznie nawodnionej lub położonej w rejonie o dostatecznej ilości opadów 1 rodzina mogła otrzymać 9 dönümów ziemi, a w regionach suchych i mających słabe gleby, maksymalna powierzchnia tworzonego gospodarstwa mogła wynosić do 230 dönümów.

Otrzymujący ziemię wieśniak obowiązany był za nią zapłacić ratami rozłożonymi na okres 20 lat. Za wywłaszczoną ziemię natomiast państwo płaciło właścicielowi odszkodowanie, częściowo w gotówce, płatnej przy wywłaszczeniu, częściowo zaś w obligacjach podlegających wykupowi w ciągu 20 lat. Za podstawę odszkodowania przyjęto wysokość podatku gruntowego z 1944 r. W przypadku, gdy parcelacja dotyczyła majątków powyżej 5000 dönümów, wypłacano jednorazową wartość tego podatku, jeżeli wielkość majątku wynosiła 2000 do 5000 dönümów, wartość tę podwajano, a jeśli majątek miał poniżej 2000 dönümów, wartość tę obliczano potrójnie.

Otrzymujący ziemię z reformy obowiązani byli uprawiać ją w sposób bezpośredni. Obowiązywał zakaz oddawania ziemi w dzierżawę oraz podziału jej między spadkobierców. Pełne prawo własności ziemi uzyskiwał użytkownik dopiero po spłaceniu pełnej należności.

Ustawa o reformie rolnej była realizowana powoli i nie została przeprowadzona definitywnie. Źródła tureckie podają [2], że w okresie od 1947 r., kiedy rozpoczęto wykonywanie reformy, do 1959 r.

rozdzielono około 26 mln dönümów ziemi⁷; w większości były to ziemie państwowe dotychczas nieużytkowane⁸, ziemie „wakf” oraz ziemie niczyje. Rzadko natomiast parcelowano majątki prywatne i z tej kategorii ziemi rozdzielono zaledwie 64 000 dönümów. Ochronie prywatnej własności ziemskiej przed wywłaszczeniem sprzyjało po pierwsze to, że termin wykonania ustawy nie został określony, a po drugie, że ustawa przewidywała wyjątki od przyjętych zasad klasyfikacji prywatnych gospodarstw na takie, które podlegały i takie, które nie podlegały wywłaszczeniu. Gospodarstwa prywatne o powierzchni powyżej 5000 dönümów mogły być wyłączone spod reformy w przypadku, gdy zostały uznane jako gospodarstwa bardzo ważne dla rozwoju gospodarki narodowej, albo jeżeli były to gospodarstwa należące do towarzystw mieszanych, państwowo-prywatnych, w których państwo posiadało 50% udziałów. Wykonanie ustawy mogło więc być lokalnie odraczane celem umożliwienia rozpisania majątku na spadkobierców lub krewnych albo też dla przekształcenia go w wysoko zorganizowaną jednostkę produkcyjną typu prywatnego lub akcyjnego. Jak stwierdzono w raporcie komisji do spraw reformy rolnej [25], reforma nie spowodowała rozbicia dużych posiadłości prywatnych i nie przyczyniła się do zaspokojenia niedostatku ziemi mas chłopskich. Z ustawy skorzystało do 1959 r. 350 000 rodzin chłopskich oraz ponad 22 000 imigrantów tureckich, którzy tu przybyli z krajów bałkańskich po 1950 r. [2]. Jeśli informacje źródłowe są ścisłe, reformą objęto zaledwie 16% tych rodzin wiejskich, które potrzebowały ziemi.

Brak jest, niestety, danych spisowych, które by ilustrowały zmiany spowodowane reformą w strukturze gospodarstw rolnych Turcji. Ostatni spis rolny został przeprowadzony w 1950 r., a badania ankietowe w 1952 r. [26]. Wyniki przedstawia tabela 3.

Spisu aktualizującego powyższy stan nie przeprowadzono. Jedyne w roczniku statystycznym za rok 1962 podano szacunkowe wielkości odnośnie struktury prywatnej własności ziemi z początku lat sześćdziesiątych [18]. Wielkości te podane są w tabeli 4.

Dostępne materiały za ostatnie 10 lat nie są więc porównywalne ze względu na niejednolite źródło informacji⁹. W oparciu o zawarte w nich dane można jedynie w przybliżeniu określić charakter struk-

⁷ W literaturze istnieją różnice poglądów co do wielkości rozdzielonej ziemi. Według Moisiejewa [20], w latach 1947–1960 rozdzielono tylko 18 mln dönümów ziemi. Przypuszcza się, że różnice te wynikają z faktu zaliczania do ziem rozdzielonych albo wszystkich użytków rolnych (26 mln dönümów) lub tylko ziem ornych (18 mln dönümów); według stanu z 1959 r. ta ostatnia ilość stanowi około 8% ziemi ornej oraz sadów i winnic.

⁸ Z oficjalnych oświadczeń rządowych wynika, że ziemie państwowe w 1957 r. wynosiły jeszcze ok. 50 mln dönümów [29]. Według obliczeń niektórych autorów, wielkość ta jest zawyżona celem ochrony prywatnych ziem przed parcelacją.

⁹ Podstawą klasyfikacji gospodarstw przy spisie i badaniach ankietowych była ziemia użytkowana, niezależnie od jej prawnej przynależności. Dane przedstawione w roczniku z 1962 r. wykazywały własność prywatną.

tury wielkości gospodarstw w Turcji. Posługując się obliczeniami Barkana [5], który zakłada, że dla utrzymania jednej rodziny złożonej z pięciu osób potrzebne jest, w warunkach tureckich, średnio około 100 dönümów ziemi, należy przyjąć, iż dystrybucja ziemi w Turcji

Tabela 3. Struktura gospodarstw rolnych w Turcji
w 1952 r. [26]
(wielkość gospodarstw według stanu użytkowania ziemi)

Wielkość gosp. (dönümy)	Liczba gosp. (tys.)	Udział gosp. (%)	Pow. ziemi uprawnej (mln dönümów)	Udział ziemi (%)
bezrolni	403	13,7	—	—
1—20	773	26,4	8,36	4,3
21—50	797	27,2	27,90	14,3
51—100	553	18,9	40,00	20,7
100—300	328	11,2	54,60	28,1
301 i powyżej	76	2,6	63,46	32,6
Razem	2930	100,0	194,32	100,0

Tabela 4. Prywatna własność ziemska w Turcji
ok. 1962 r. [18]

Wielkość gosp. (dönümy)	Liczba gosp. (tys.)	Udział gosp. (%)	Pow. ziemi uprawnej (mln dönümów)	Udział ziemi (%)
bezrolni	500	16,7	—	—
1—50	1555	51,8	33	13
51—100	540	18,0	38	15
101—300	339	11,3	73	29
301 i więcej	66	2,2	109	43
Razem	3000	100,0	253	100,0

jest wadliwa i nie uległa żadnej poprawie w ciągu 10 lat realizacji ustawy o reformie rolnej¹⁰. Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 3 i 4, gospodarstwa od 1—100 dönümów ziemi, które można zaliczyć do mało- i średniorolnych, stanowiły w 1952 r. 72,5%,

¹⁰ Średnia 100 dönümów ziemi na jedną rodzinę jest według obliczeń Barkana wartością reprezentatywną dla znacznej większości obszaru Turcji. Według raportu komisji do spraw reformy rolnej [25], w którym podano wartości dla różnych regionów i różnych systemów gospodarowania, w obszarach o dostatecznej ilości opadów lub przy istniejącym systemie sztucznego nawodnienia oraz intensywnej uprawie kultur technicznych, dla utrzymania 1 rodziny wystarcza od ok. 20—50 dönümów. Natomiast w regionach mało urodzajnych, o niedostatku wody (Anatolia Centralna i Anatolia Wschodnia szczególnie), przy systemie uprawy suchej potrzebne jest od około 150 do 400 dönümów.

a w 1962 r. 69,8% ogólnej liczby gospodarstw. Jeśli zaś z tej klasy wyodrębnić gospodarstwa od 1—50 dönümów ziemi, które nie są zdolne wyżywić średniej rodziny tureckiej, to liczba tej kategorii gospodarstw wynosiła w pierwszym i w drugim przekroju czasowym ponad 50%. Po dodaniu do nich gospodarstw bezrolnych okazuje się, że łączna suma gospodarstw, które nie posiadają ziemi lub mają jej niedostateczną ilość, wynosi co najmniej $\frac{2}{3}$ całości. Z drugiej strony utrzymują się wielkie gospodarstwa obszarncze, które nawet zwiększyły swój stan posiadania w 1962 r. w stosunku do 1952 r.

Sytuację gospodarstw chłopskich pogarsza jeszcze fakt dużego rozdrobnienia ziem uprawnych. Jak podaje Tümertekin [27], zaledwie 5% wieśniaków tureckich uprawia ziemię w jednym kawałku, natomiast 11,3% ma ziemię podzieloną na kilkanaście poletek. Największe rozdrobnienie pól spotyka się w obszarze Tracji i Anatolii Centralnej. Są to główne regiony monokultury zbożowej, o typie gospodarki ekstensywnej. Mniejsze natomiast rozdrobnienie występuje w regionach o intensywnej uprawie towarowej na obszarze egejskim i częściowo czarnomorskim, gdzie przewagę posiada wielka własność ziemiska (Anatolia Południowa i Południowo-Wschodnia), a ponadto w regionie Anatolii Wschodniej, gdzie ze względu na górzystość terenu ziemi użytkowanej rolniczo jest mało i skupiona jest w dużych gospodarstwach.

Liczba gospodarstw z wydzierżawioną ziemią nie jest dokładnie znana; w 1958 r. wynosiła ona prawdopodobnie około $\frac{1}{3}$ wszystkich gospodarstw kraju [14]. Należy podkreślić, że przed 1950 r. ilość wydzierżawianej ziemi była znacznie większa. Spadek jej nastąpił w latach 1950—1960. W tym okresie wielkie majątki rolne, których ziemię były dotychczas powszechnie wydzierżawiane chłopom, zaczęto po ukończeniu drugiej wojny światowej przekształcać w gospodarstwa wielkoprzestrzenne, zarządzane bezpośrednio i korzystające z najmniejszej siły roboczej. Proces ten był wywołany protekcyjną polityką agrarną, jaką państwo tureckie stosowało na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych wobec gospodarstw typu kapitalistycznego. Rząd turecki, inspirowany pomocą i zaleceniami Międzynarodowego Banku Rozwoju i Odbudowy, przedsięwziął szereg zarządzeń korzystnych dla rozwoju rolnictwa towarowego. Między innymi wprowadzono stabilizację cen na produkty roślinne i zwierzęce, stworzono fundusz kredytowy dla producentów i eksporterów rolnych, a ponadto ustanowiono specjalny urząd do spraw mechanizacji rolnictwa, który zajmował się importem i rozprawdaniem traktorów i maszyn rolniczych. Liczba traktorów, która w 1945 r. wyniosła 1156 sztuk, wzrosła w 1950 r. do 16 585, a w 1960 r. do 42 000. Prawie cały park maszynowo-traktorowy został skoncentrowany w 20% gospodarstw typu przedsiębiorstw rolniczych występujących głównie w regionie Izmiru i na Nizinie Cylicji, w któ-

rych przeważa kierunek produkcji eksportowej oraz rozpowszechnione jest najbardziej stosowanie najemnej siły roboczej.

Nie opublikowano dotychczas w Turcji oficjalnych danych odnoszących się do chłopów dzierżawców, którzy zostali usunięci z ziemi. Jak oblicza Robinson [23, 24], w latach powojennych ponad 250 000 dzierżawców zostało pozbawionych ziemi. Obliczenia powyższe znajdują potwierdzenie w emigracji z terenów wiejskich, która po 1950 r. stała się zjawiskiem masowym.

Konsekwencją mechanizacji rolnictwa, oprócz ograniczania powierzchni ziemi użytkowanej przez bezrolnych i małorolnych chłopów, był spadek popytu na siłę roboczą w sektorze rolnym. Jak stwierdza się w publikacji 5-letniego planu rozwoju gospodarczego Turcji na lata 1963—1967 [10], z 9,7 mln ludności zajętej w rolnictwie około 1 mln osób nie posiada stałego zatrudnienia nawet w okresie największego nasilenia prac rolnych. Ponadto szacuje się, że w sektorze rolnym jest zbędnych około 3,5 mln osób.

Rozwój gospodarki kapitalistycznej w rolnictwie był również powodem zmian w systemach dzierżawy ziemi. Panująca dotychczas powszechnie dzierżawa oparta na rencie naturalnej, zaczęła ustępować miejsca dzierżawie na zasadzie renty pieniężnej. Ponadto w tym okresie pojawił się w Turcji nowy typ dzierżawy, w którym ziemię dzierżawi duży producent rolny i uprawia ją najemną siłą roboczą. Producent taki jest pośrednim ogniwem pomiędzy właścicielem ziemi, który żyje z renty, a robotnikiem rolnym, który wytwarza całą nadwyżkę produkcyjną i otrzymuje tylko nieznaczną jej część. Brak jest w Turcji ustawodawstwa regulującego stosunki prawne pomiędzy właścicielem ziemi a dzierżawcą. Dzierżawy są oparte przeważnie na prawie zwyczajowym i ustnej umowie. W tej sytuacji pozycja drobnego dzierżawcy jest zależna wyłącznie od woli wielkiego posiadacza ziemi.

Niezmiernie trudne położenie materialne większości ludności wiejskiej w Turcji charakteryzuje także procentowy rozdział dochodów w sektorze rolnym: około 48% ogólnego dochodu z rolnictwa przypada na 90% ludności rolniczej, która utrzymuje się z pracy własnej, a 52% dochodu przypada na pozostałe 10% ludności, której źródłem utrzymania są posiadłości ziemskie [10]. Górna warstwa wielkich właścicieli ziemskich, która pod koniec lat pięćdziesiątych stanowiła, według badań opublikowanych w wydawnictwie Uniwersytetu w Stambule [17], 3% ludności utrzymującej się z rolnictwa, otrzymywała w formie renty 25% całego dochodu wytworzonego w sektorze rolnym.

W ogólnym przekroju krajowym stan rolnictwa tureckiego i poziom produkcji rolnej jest bardzo niski. Turcja, której rolnictwo stanowi podstawową dziedzinę gospodarki kraju, nie jest nawet samowystarczalna w zakresie produkcji zbożowej. Przebudowa rolnictwa

i jego rozwój napotyka jednak przeszkody natury nie tylko ekonomicznej, ale i polityczno-społecznej. W założeniach wspomnianego już planu rozwoju gospodarczego kraju, w których rolnictwu poświęca się istotną uwagę, podkreśla się przede wszystkim czysto ekonomiczną stronę zagadnienia, a mianowicie wzrost produkcji rolnej o 25%, zmianę dotychczasowego kierunku upraw o przewadze monokultury zbożowej na kierunek upraw techniczno-eksportowych, podniesienie techniki produkcji rolnej oraz zaspokojenie rosnących potrzeb krajowych na środki żywności. Natomiast w bardzo ogólny sposób formułuje się zadania odnoszące się do zasadniczej problematyki rolnictwa tureckiego, którą jest przebudowa stosunków agrarnych. Stwierdza się więc jedynie istnienie gospodarstw bezrolnych i małorolnych oraz podkreśla konieczność rozważenia reformy rolnej. Równocześnie zaznacza się, że rozdziałowi winny podlegać głównie ziemie państwowe; jeśli chodzi o ziemie prywatne, to reformie podlegałyby tylko majątki o powierzchni przekraczającej maksymalne rozmiary, które określi ustawa. Ustawa o reformie rolnej nie została jednakże dotychczas uchwalona, mimo że jej projekt był już niejednokrotnie rozpatrywany.

Wydaje się, że w chwili obecnej rolnictwo Turcji znajduje się w stadium krytycznym. Nie może ono zapewnić utrzymania gwałtownie wzrastającej ludności, co przyczynia się z jednej strony do obniżenia poziomu stopy życiowej mieszkańców wsi, z drugiej zaś do nasilenia procesów migracyjnych do miast, w których nie zostały stworzone warunki dla zatrudnienia napływającej ludności. Polaryzacja majątkowa, coraz szybsze przenikanie stosunków kapitalistycznych na wieś, przemiany w systemie gospodarowania w rolnictwie — wszystko to powoduje powstawanie napięć społecznych zarówno w mieście jak i na wsi. Kwestia reformy istniejących stosunków agrarnych jest w tej sytuacji coraz bardziej paląca.

LITERATURA

- [1] Aktan Resat, 1957, Mechanization of Agriculture in Turkey. Land Economics, no 4.
- [2] Arik Fikret Kemal, 1962, Mukayseli toprak reformu. Ankara (cyt. wg Wdowiczenko I., 1965, Agrarnyje reformy. Moskwa).
- [3] Asim Ahmed, Asim Tarihi (cyt. wg Lewis B., 1961, The Emergence of Modern Turkey, Oxford University Press, London).
- [4] Barkan Ö. L., Oct. 1944—Jan. 1945. La loi sur la distribution des terres aux agriculteurs et les problèmes essentiels d'une réforme agraire en Turquie. Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul.
- [5] Barkan Ö. L., 1946, Çiftçiyi topraklandırma kanunu ve Türkiyede zirai bir reformun ana meseleleri. Istanbul.

- [6] Butajew I., 1925, *Nacjonalnaja rewolucja na Wostokie. Problemy Turcji*. Leningrad (cyt. wg Moisiejew P. P., 1960, *Agrarnyje odnoszenija w sowremiennoj Turcji*. Moskwa).
- [7] *Compte-Rendu du Recensement Agricole de 1927. Republique Presidence du Conseil Office Central de Statistique*, 1928, Angora.
- [8] Denny J., 1913—1938, *Encyclopaedia of Islam*. Leiden. Hasło „Timar”.
- [9] *Düstür*, 1935, cilt 16, s. 1299.
- [10] *First Five Year Development Plan 1963—1967*. Ankara.
- [11] Hacı Halifa, *Düstür al-'Amal li-Islah al-Halal* (wyd. I, 1280/1863 jako suplement do *Kavanin- i Al-i Osman of Ayn-i Ali* (ok. 1653) cyt. wg Lewis B. [19]).
- [12] Heffening W., 1913—1938, *Encyclopaedia of Islam*. Leiden. Hasło „Wakf”.
- [13] Hershlag Z. Y., ok. 1958. *Turkey, an Economy in Transition*. Institute of Social Studies Publications on Social Change, no. 14. The Hague.
- [14] *Hürriyet*, 16 XII 1958.
- [15] Inalcik Halil, 1955, *Land Problems in Turkish History*. *Muslim World*, XLV.
- [16] 1931 *Inci Ziraat Kongresi. İhtisas Raporlari*, cilt I.
- [17] *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1959/60, nr 1—4.
- [18] *İstatistik Yilligi*, 1962, Ankara (cyt. wg Moisiejew P. P. [20]).
- [19] Lewis B., 1961, *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford University Press, London.
- [20] Moisiejew P. P., 1965, *Sowremiennaja Turcja*. Moskwa.
- [21] Padel et Steeg, 1904, *De la législation foncière ottomane*. Paris.
- [22] Rıza Kâzım, 1935, *Türkiye Ziraati ve Türkiye ziraatinin mühim subeleri*. Ankara.
- [23] Robinson R. D., 1952, *Farm Mechanization in Turkey. Report by a Faculty Study Committee of the University of Ankara*. Ankara.
- [24] Robinson R. D., 1959. *Türkiyedeki tarım devrimi ve şehirleşme meselesi*. *Forum*, no. 120.
- [25] Robinson R. D., 1952, *Report to the Institute of Current World Affairs. Trabzon* (nie publikowany, cyt. wg Meyer A. J., 1959, *Middle Eastern Capitalism*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts).
- [26] *Statistical Resumes*, Dec. 1953, no 12, Ankara.
- [27] Tümertekin E., 1963, *Türkiyede toprak reformu hakkında düşünceler: Ziraat sahalarının birleştirilmesi (konsolidasyon)*. *Istanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, cilt 7, sayı 13.
- [28] *Turkish Information Office, Facts on Turkey*. New York.
- [29] *Zafer*, 29 XII 1957.
- [30] Ziya Paşa (1825—1880), jeden z najwybitniejszych intelektualistów tureckich XIX w., píše o ruinie gospodarczej swojego kraju (cyt. wg Lewis B. [19]).

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ И АГРАРНАЯ РЕФОРМА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ТУРЦИИ

Автор рассматривает в историческом аспекте процесс формирования общественных отношений в сельском хозяйстве современной Турции.

Современная система общественных отношений в турецком сельском хозяйстве в значительной мере является отражением аграрной политики, проводившейся

в Османской Империи в XIX в. Политические, социальные и экономические преобразования, приведшие к упадку Империи и созданию Турецкой Республики (1923 г.), не повлекли за собой существенных изменений в структуре сельского хозяйства. Господствовавшие общественные отношения в сельском хозяйстве были лишь приспособлены к современным условиям и потребностям политики и экономики. Поэтому в турецком сельском хозяйстве ещё выступают, наряду с современной капиталистической собственностью, феодальные пережитки собственности на землю. Основной формой собственности в аграрной системе Турции является частная собственность на землю. Наряду с этим существуют земли, принадлежащие государству, мусульманскому духовенству, общинам, и бросовая земля. Для структуры сельского хозяйства характерны, с одной стороны, крупные помещичьи хозяйства, с другой — мелкие крестьянские. В связи с этим в турецкой деревне существуют глубокие социальные различия; бедные крестьяне находятся в кабальной зависимости от крупных землевладельцев. В восточных и центральных районах страны, где сельское хозяйство слабо развито еще существуют полуфеодальные социально-экономические отношения. В наиболее развитых районах страны — Измирском и в районах Низменности Чукурова — отношения между помещиками и малоземельными и безземельными крестьянами зависят от спроса на рабочую силу, то есть носят товарно-денежный характер. Около одной трети из крестьянских семей современно не имеющих земли либо разполагающих небольшими земельными участками вынуждены арендовать землю на кабальных условиях, работая на помещичьих землях в качестве издольщиков, либо арендуют землю на условиях денежной ренты.

В заключении автор статьи отмечает, что для изменения общественных отношений в деревне и развития сельского хозяйства в Турции необходима аграрная реформа.

LAND OWNERSHIP SYSTEM AND AGRARIAN REFORM IN TURKEY

The author presents the contemporary situation in the system of social and ownership relations in Turkish agriculture on the background of a retrospective discussion on agricultural problems of the Ottoman Empire.

To a large extent the present system of the social and ownership relations in Turkish agriculture is the result of the agrarian policies of the Ottoman Empire in the 19th century. No essential changes in agriculture were caused by the political, social and economic changes which accompanied the fall of the empire and the rise of the Turkish Republic in 1923. The formal system of the social and ownership relations in agriculture was merely adapted to the new situation and to the needs of the Turkish policy and economy. Thus we observe in Turkish agriculture a complicated system of ownership relations, in which different forms of modern capitalistic ownership coexist and run parallel with the survived old feudal forms. Apart from private land possession, which is the basic category of land ownership in Turkey in her contemporary agrarian system, there appear forms surviving from the Ottoman period — that is: state lands, the Waqf (endowments to religious and charitable institutions), land in collective possession of a village or a town, and lands of unknown ownership. The size structure of farms is characterized by big ownership on the one hand, and by a vast number of small peasant farms on the other. This polarization in property causes a deep rift among the Turkish population in the countryside, and keeps most of the farming people dependent on the big landowners. In the eastern and central regions of the country, where agriculture is poorly developed, this

dependence still has a semi-feudal character. All the same, in regions of the higher agricultural standard — especially in the Izmir Region and in the Adana Lowland — there exists some degree of interrelation between the big landowners and the remaining farming population — the landless and those of dwarf holdings — in matters of economy, involving mostly supply and demand in the labour market. About one third of the landless and the poorest farmowners are forced to rent the land they work. Tenancy terms are either maintained in the form of sharecropping, or they involve cash payment.

In conclusion the author stresses the need of an agrarian reform in order to change the social and economic system of the Turkish countryside, and to raise the standard of Turkey's agriculture.

MARCIN ROŚCISZEWSKI

STOSUNKI SPOŁECZNO-WŁASNOŚCIOWE W ROLNICTWIE SYRII

W problematyce geograficznej krajów słabo rozwiniętych na czoło wysuwają się zagadnienia dotyczące rolnictwa. Wynika to z roli, jaką ta dziedzina gospodarki odgrywa w omawianych krajach: przeważająca bowiem część ludności znajduje w rolnictwie zatrudnienie i utrzymanie, rolnictwo bierze również decydujący udział w tworzeniu dochodu narodowego, wreszcie szybki przyrost naturalny, charakterystyczny dla tych krajów, wyprzedza wzrost produkcji rolnej i każe zwrócić uwagę na przyczyny nienadążania w dostarczaniu środków żywności. Coraz powszechniej wyrażany pogląd, że przy rozwoju gospodarczym krajów Trzeciego Świata szczególną uwagę należy zwrócić na przezwycięzenie zacofania w rolnictwie, spowodował, iż konieczna stała się baczniejsza analiza tego zagadnienia.

W rozważaniach nad przyczynami zacofania sektora rolnego poczesne miejsce zajmuje problem stosunków społeczno-własnościowych. Stanowią one istotną część składową pojęcia, które pod nazwą „bariery instytucjonalnej” zdobyło sobie trwałe miejsce przy analizie dróg rozwoju omawianych tutaj krajów, determinując w poważnym stopniu możliwości rozwoju rolnictwa. Jednakże próba generalizacji tego zagadnienia grozić może zbytними uproszczeniami, szczególnie, jeśli się weźmie pod uwagę bardzo różne warunki formowania się i rozwoju stosunków społeczno-własnościowych w poszczególnych krajach i regionach.

W przypadku krajów arabskich Bliskiego Wschodu rozważania na temat wyżej wspomniany są względnie ułatwione. Wynika to z panujących na tym obszarze podobnych lub zbliżonych warunków naturalnych środowiska, które w znacznym stopniu określają możliwości prowadzenia gospodarki rolnej. Wielowiekowa wspólna przeszłość historyczna, poczynając od okresu imperium arabskiego, a następnie otomańskiego, stała się na tych terenach podstawą podobnych procesów wykształcenia się form dzierżenia ziemi.

Początki różnicowania politycznego sięgają tu czasów pierwszej wojny światowej. W następstwie rozpadu imperium otomańskiego większość terenów Bliskiego Wschodu znalazła się we władaniu dwóch ówczesnych mocarstw kolonialnych — Wielkiej Brytanii i Francji. Tak dokonany, często w sposób arbitralny, podział regionu, nie liczący się ze stosunkami etnicznymi i narodowymi, zaważył na jego rozwoju społecznym i gospodarczym. Odkrycie i eksploatacja bogatych zasobów ropy naftowej stały się główną przyczyną zainteresowania wielkich mocarstw tym obszarem (w okresie międzywojennym ugruntowała się tu również pozycja Stanów Zjednoczonych) i dążenia do pozyskania na jego terenie dominujących wpływów. Bardzo istotne jest również położenie tego obszaru pod względem komunikacyjnym i strategicznym. Po II wojnie światowej większość krajów tego regionu uzyskała niezależność państwową, co nie jest jednoznaczne z osiągnięciem stabilizacji politycznej. Przyczyn braku stabilizacji należy szukać zarówno w czynnikach zewnętrznych, jak i w wewnętrznych.

Czynnikom **z e w n ę t r z n y m**, szczególnie zaś dążeniu wielkich mocarstw do zdobycia decydującego wpływu na kontrolę i dysponowanie zasobami ropy naftowej, przypisać należy wiele przewrotów, jakie tu zaistniały po wojnie. Nie bez znaczenia pozostaje również kwestia utrzymywania przez te mocarstwa kontroli nad szlakami komunikacyjnymi i bazami wojskowymi.

Czynniki **w e w n ę t r z n e** to przede wszystkim występowanie antagonizmów między poszczególnymi państwami, a wewnątrz tych państw — różnorodność interesów, często wzajemnie sprzecznych, reprezentowanych przez miejscowe grupy elity władzy, które niejednokrotnie miały powiązania z konkurującymi ze sobą ośrodkami zagranicznymi. Niemniej ważnym czynnikiem, szczególnie w okresie powojennym, staje się postępująca radykalizacja coraz szerszych kręgów społeczeństwa tych krajów, zainteresowanych w uchyleniu zależności od czynników zewnętrznych, a zwłaszcza hasła dotyczące jedności krajów arabskich oraz nacjonalizmu arabskiego, które znalazły podatny grunt wśród ludności tego regionu. W latach pięćdziesiątych fala rewolucji przeszła przez szereg krajów Bliskiego Wschodu (Egipt, Irak, Syria). Zmiany te wydają się najradykalniejsze w Egipcie i Syrii, co znalazło wyraz w zasadniczej przebudowie stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych z okresu przed przewrotem.

Przedstawione w wielkim skrócie najważniejsze tendencje polityczne, znajdują odzwierciedlenie w sytuacji gospodarczej. W spadku po imperium otomańskim kraje Bliskiego Wschodu odziedziczyły wielkie zacofanie gospodarcze, które po dzień dzisiejszy nie zostało przezwyciężone. Gospodarkę tych krajów w okresie międzywojennym charakteryzował dominujący udział rolnictwa, zarówno w dochodzie narodowym, jak i w liczbie ludności, która w dziale tym znajdowała źródło utrzy-

mania. Jeśli wyłączymy wydobycie i rafinację ropy naftowej, które stanowią w rzeczywistości obcą enklawę ekonomiczną, to przemysł na omawianym obszarze reprezentowały nieliczne zakłady przetwórcze artykułów pochodzenia rolniczego, przemysł włókienniczy, budowlany itp. Stosunki społeczne w rolnictwie miały zasadniczo charakter feudalny i często współwystępowały z pozostałościami wcześniejszych formacji. Feudalna wielka własność ziemska stanowiła też poważną siłę polityczną, znajdując we władzach mandatowych oparcie i gwarancję zachowania istniejących stosunków. Rozwój stosunków kapitalistycznych ograniczał się właściwie do większych ośrodków miejskich. Tworząca się warstwa burżuazji narodowej i jej wpływ na przemiany w stosunkach społeczno-ekonomicznych poszczególnych krajów były słabe, zarówno z racji reprezentowanego przez nią potencjału gospodarczego, jak i na skutek istniejących warunków politycznych. Dopiero w okresie II wojny i po jej zakończeniu pozycja miejscowej burżuazji uległa wydatnemu wzmocnieniu. Spowodował to wzrost dochodów przy dostawach wojennych i koniunktura okresu powojennego (m.in. wojna koreańska). Wzrost zapotrzebowania na żywność dla stacjonujących na Bliskim Wschodzie wojsk Narodów Sprzymierzonych i koniunktura okresu powojennego przyczyniły się do przenikania również na wieś gospodarki towarowej i wtórnie zaczęły oddziaływać na przemiany w dotychczasowym układzie stosunków społeczno-własnościowych. Dotyczyło to przede wszystkim zastępowania systemu drobnej gospodarki dzierżawców przez wielkoprzestrzenną uprawę maszynową. Inicjatorem tych przemian staje się głównie kapitał miejski, co powodowało umacnianie się roli miast w rolnictwie omawianego obszaru, łącznie z bezpośrednim przejmowaniem przez mieszczan na własność posiadłości ziemskich i bezpośrednim prowadzeniem na nich gospodarki.

Wspomniane wyżej przemiany prowadziły jednak do istotnego pogorszenia się sytuacji ludności wiejskiej. Ograniczanie systemu dzierżawy powodowało dalsze zaostrzenie kwestii bezrobocia na wsi i dalszy spadek bardzo niskiej stopy życiowej chłopów. Nic też dziwnego, że kwestia reformy struktury agrarnej wysuwana jest w latach pięćdziesiątych na pierwszy plan programów politycznych wielu krajów. Miało to przede wszystkim na celu pozyskanie najliczniejszej grupy społeczeństw tych krajów, a mianowicie społeczności wiejskiej. Problem reformy agrarnej stawał się również koniecznością obiektywną. Inicjowanie rozwoju gospodarczego nie mogło bowiem dać pozytywnych rezultatów w warunkach, w których więcej niż połowa ludności znajduje się w skrajnym niedostatku i pozostaje praktycznie poza ramami gospodarki rynkowej, kiedy dochody uzyskiwane z rolnictwa nie wracają na wieś jako inwestycje, lecz służą celom nieprodukcyjnym: albo konsumpcji luksusowej, albo lokowane są za granicą.

W wielu krajach słabo rozwiniętych obserwuje się tendencję do

bezpośredniego angażowania się państwa w kierowaniu procesami gospodarczymi. Na obszarze Bliskiego Wschodu odnosi się to do Egiptu i Syrii, których rolnictwo podlega najdalej idącym przemianom. Przykład Egiptu omówiony jest oddzielnie. Jeśli chodzi o przemiany w Syrii, to podkreślenia domaga się rok 1958. Przeprowadzona wtedy unia Syrii z Egiptem, chociaż nie wytrzymała próby czasu i uległa rozpadowi w 1961 r., spowodowała istotne zmiany w dotychczasowych stosunkach społecznych i gospodarczych kraju. Ograniczając się tu do problematyki rolnej należy podkreślić uchwalenie i zapoczątkowanie realizacji reformy rolnej, związanej z obowiązkowym przystępowaniem do kooperatyw ludzi, którzy otrzymują ziemię. Po zerwaniu unii reformy agrarne uległy zahamowaniu, jednakże od 1963 r. podjęte zostały na nowo, kiedy to po przewrocie politycznym do władzy doszła partia Baas (Arabska Socjalistyczna Partia Jedności) ściśle związana z czynnikami wojskowymi. Przyjęcie socjalistycznych założeń rozwoju gospodarki wyraża się w nacjonalizacji przemysłu i handlu zagranicznego (około 80% do 1965 r.), banków oraz części handlu wewnętrznego. Jednocześnie zwrócono uwagę na aktywizację społeczeństwa przez wprowadzanie w zakładach przemysłowych samorządów robotniczych i zachętę do tworzenia różnorodnych organizacji społecznych. Realizacja reformy rolnej (na nieco zmienionych zasadach niż w okresie unii z Egiptem) jest konsekwentnie przeprowadzana; przyjmuje się, że do 1965 r. przejęto do rozdziału około 90% wielkiej własności. W oparciu o grupę gospodarstw powstałych w wyniku reformy rolnej, których właściciele obowiązani są wstępować do kooperatyw, oraz dzięki farmom państwowym przewiduje się powstanie na wsi poważnego sektora socjalistycznego. Łącznie z przemysłem i handlem społeczna forma gospodarowania, według programu partii rządzącej, stać się powinna w przyszłości decydującym czynnikiem ekonomiki kraju.

Rozpatrując stosunki społeczno-własnościowe w rolnictwie Syrii podkreślić należy, że mimo szybko zachodzących zmian w tym zakresie przykład ten jest o tyle reprezentatywny, iż spotyka się tu prawie wszystkie typy rolnictwa bliskowschodniego, współwystępowanie i przenikanie się różnych systemów dzierżenia ziemi — od najbardziej zachowawczych do najbardziej rozwiniętych. Zmiany spowodowane aktualną realizacją reformy agrarnej dotyczą jedynie części rolnictwa, mianowicie dawnych wielkich posiadłości ziemskich i ziem będących własnością państwową, tworząc w nim nowy typ stosunków społecznych i własnościowych. Pozostała natomiast część rolnictwa, nie objęta reformą, stanowi mozaikę różnorodnych systemów własnościowych; podlegają one oczywiście przemianom, ale znacznie wolniejszym. Również i tutaj wpływ określonej polityki państwa będzie się niewątpliwie coraz silniej zaznaczał, pod warunkiem, że aktualne założenia ustrojowe nie ulegną zmianie.

WIELKOŚĆ GOSPODARSTW A STRUKTURA WŁASNOŚCI

Brak jest szczegółowych materiałów odnośnie struktury własności ziemi w Syrii¹. Materiały, którymi operują źródła krajowe, pochodzą z 1943 r., jednakże aż do momentu uchwalenia ustawy o reformie rolnej w 1958 r. nie zachodziły w tym zakresie bardziej zasadnicze zmiany. Przypuszczać należy, że zmiany zapoczątkowane tą reformą mimo pewnych zahamowań spowodowanych wypadkami politycznymi, doprowadzą do przekształcenia się stosunków własnościowych na wsi syryjskiej.

Tabela 1. Struktura własności w rolnictwie Syrii przed wprowadzeniem reformy rolnej [31]

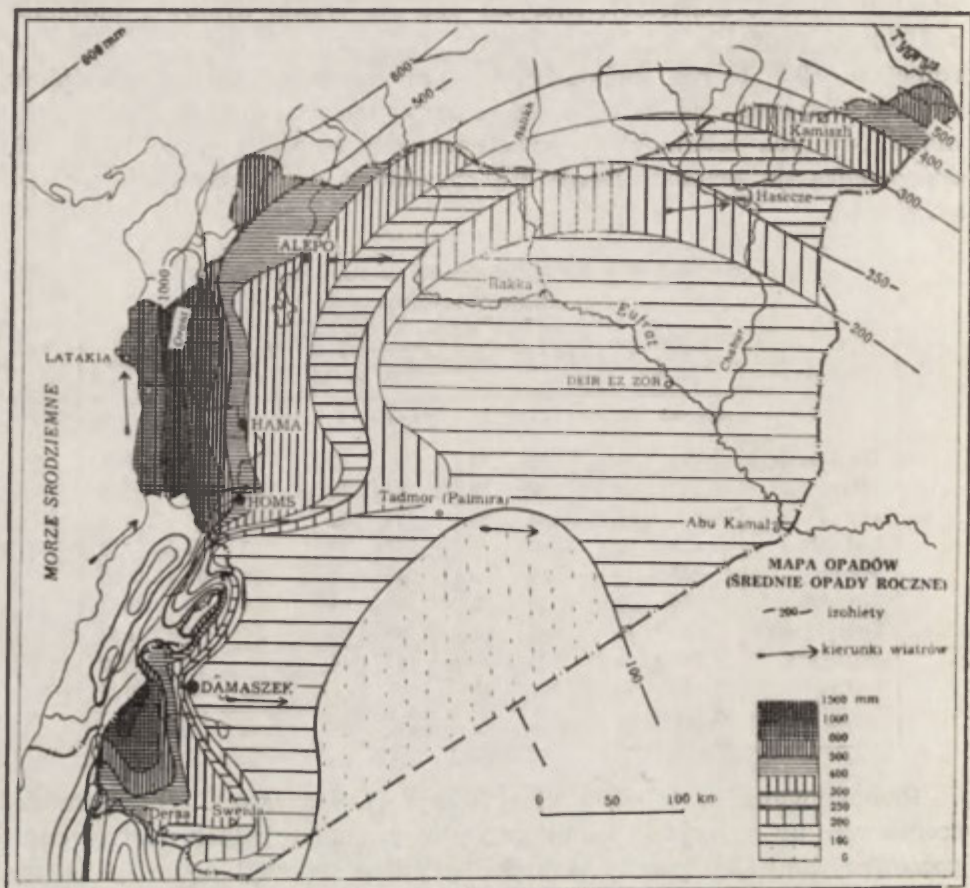
Mohafazat	Poniżej 10 ha		10–100 ha		Powyżej 100 ha		Ziemie państwowe		Razem tys. ha
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	
Damaszek	178	21	288	34	348	42	25	3	839
Homs	38	4	130	12	157	15	720	69	1045
Hama	8	1	145	24	195	31	268	44	616
Latakia	175	28	340	38	207	33	7	1	729
Alepo	265	13	646	30	745	35	463	22	2119
Haseka	56	5	528	52	343	34	96	9	1028
Deir ez-Zor	133	19	286	41	246	36	24	4	689
Suwejda	110	33	175	53	45	14	—	—	330
Deraa	194	46	189	45	25	6	13	3	421
Syria	1175	15	2727	33	1311	29	1616	23	7811

Przedstawiona w tabeli 1 klasyfikacja gospodarstw i ich rozmieszczenie według jednostek administracyjnych budzi jednak zastrzeżenia, ponieważ ramy jej, jak na stosunki syryjskie, są zbyt ogólne. Zastrzeżenia idą w kierunku nazbyt schematycznego potraktowania zagadnienia wielkości gospodarstw. Przede wszystkim zbyt ogólne wydaje się przyjęcie kryterium podziału według departamentów. Odmienność warunków naturalnych i różny rozwój stosunków społecznych na poszczególnych obszarach powodują, iż wielkość gospodarstw nie odzwierciedla ich znaczenia. Brak choćby zróżnicowania na ziemi nawadniane i nienawadniane jest, jak się wydaje, jednym z istotnych czynników, które nie pozwalają na wyznaczenie rangi danej grupy własności.

Podstawowym jednakże problemem, który nie znajduje odbicia w zamieszczonej tabeli, jest zagadnienie, kto ziemię uprawia, a nie

¹ Kształtowanie się stosunków własnościowych na terenie imperium otomańskiego zostało szczegółowo omówione w zamieszczonej w niniejszym zbiorze pracy Z. Siemek pt.: „Stosunki społeczno-własnościowe w rolnictwie tureckim”. Ponieważ na terenie Syrii w okresie jej przynależności do imperium stosunki te kształtowały się w sposób bez mała analogiczny, odnosimy czytelnika do wspomnianej pracy.

tylko kto jest jej właścicielem. Obok własności bowiem, w której właściciel sam, oraz przy pomocy swojej rodziny uprawia ziemię, występuje typ własności, w którym ziemia uprawiana jest przez dzier-

Ryc. 1. Mapa opadów (średnie opady roczne) wg N. Moussly [31]

żawców. Ta forma gospodarowania, powszechnie występująca w wielkich posiadłościach (prywatnych, państwowych czy też należących do organizacji religijnych), spotykana jest również w średniej, a nawet w drobnej własności i spotyka się ją szczególnie na terenach intensywnie uprawianych i nawadnianych, w pobliżu wielkich miast. Właścicielami są ludzie mieszkający w mieście, a ziemię uprawiają dzierżawcy, często wysoko kwalifikowani ogrodnicy (np. ogrody Homs). Wreszcie poważną trudność sprawia umieszczenie, w tak przyjętej klasyfikacji, wspólnot wiejskich — „muszaa”, gdzie członek wspólnoty ma prawo do tej części ziemi, która, w obrębie całości obszaru wsi, na niego przypada w wyniku okresowych podziałów.

W związku z powyższymi uwagami, na podstawie zamieszczonej tabeli stosunkowo niewiele można powiedzieć o strukturze własności

w rolnictwie Syrii. Przeważa tu wielka własność, ponieważ również grupę ziem państwowych należy zaliczyć do tej kategorii. Formalnie, wielka własność (powyżej 100 ha) oraz ziemie państwowe zajmują łącznie 52% powierzchni. Dane te jednak nie odzwierciedlają rzeczywistego stanu rzeczy, gdyż w faktycznym posiadaniu wielkiej własności znajdowało się, według niektórych szacunków, około 80% ziem użytkowanych rolniczo. Jeśli przyjąć podaną wielkość, oznaczałoby to, że do kategorii tej zaliczono również poważną część własności, która zajmowała mniejsze obszary, a tym samym iż brano pod uwagę nie tylko kryterium wielkości gospodarstw, lecz również wysokość uzyskiwanego dochodu. Uzasadnieniem może tu być choćby przyjmowanie przeliczenia, w którym 1 ha ziemi nawadnianej odpowiada około 6 ha ziemi niewadnianej.

FORMY DZIERŻENIA ZIEMI W SYRII I PRZEMIANY W NICH ZACHODZĄCE

Dokonując próby typologii form dzierżenia ziemi w Syrii wzięto przede wszystkim pod uwagę zagadnienie stosunków społecznych i organizacji pracy, które występują na wsi syryjskiej. Ograniczono się przy tym do przykładów najbardziej reprezentatywnych. Wypada jednakże podkreślić, że przedstawione tutaj „typy podstawowe” obejmują wiele podtypów, które wynikają z lokalnych warunków naturalnych, w jakich prowadzona jest gospodarka rolna, czy też z lokalnych zwyczajów ludności ukształtowanych konkretnymi procesami historycznymi i społecznymi. Omówione tu formy dzierżenia ziemi, chociaż odnoszą się do jednego tylko kraju, mają szereg analogii i w innych państwach regionu Bliskiego Wschodu.

Przegląd głównych form dzierżenia ziemi rozpoczniemy od najbardziej zachowawczych do najlepiej rozwiniętych.

Wspólnota wiejska

Najprymitywniejszą formą we współczesnych stosunkach agrarnych Bliskiego Wschodu jest system wspólnoty wiejskiej. Występowanie wspólnot charakteryzuje głównie tereny, które posiadają stosunkowo małe opady (400—250 mm rocznie). System wspólnoty cechuje okresowy podział obszaru użytkowanego rolniczo, które jest wspólną własnością wszystkich mieszkańców danej wioski, mających prawo do tego obszaru. Podział gruntów odbywa się co dwa lub trzy lata, zależnie od zmianowania stosowanego na danym obszarze. Każdy mający prawo do uczestniczenia w podziale otrzymuje kilka kawałków ziemi, tak aby uzyskać należną część na obszarze o różnych wartościach gleby. Ziemia tutaj nie jest indywidualną własnością. „Prawo własności” jest dziedzicznym prawem do uczestniczenia w okresowym podziale i użytko-

waniu terenów, które są wspólną własnością danej społeczności wiejskiej. Samo użytkowanie gruntu natomiast ma charakter indywidualny.

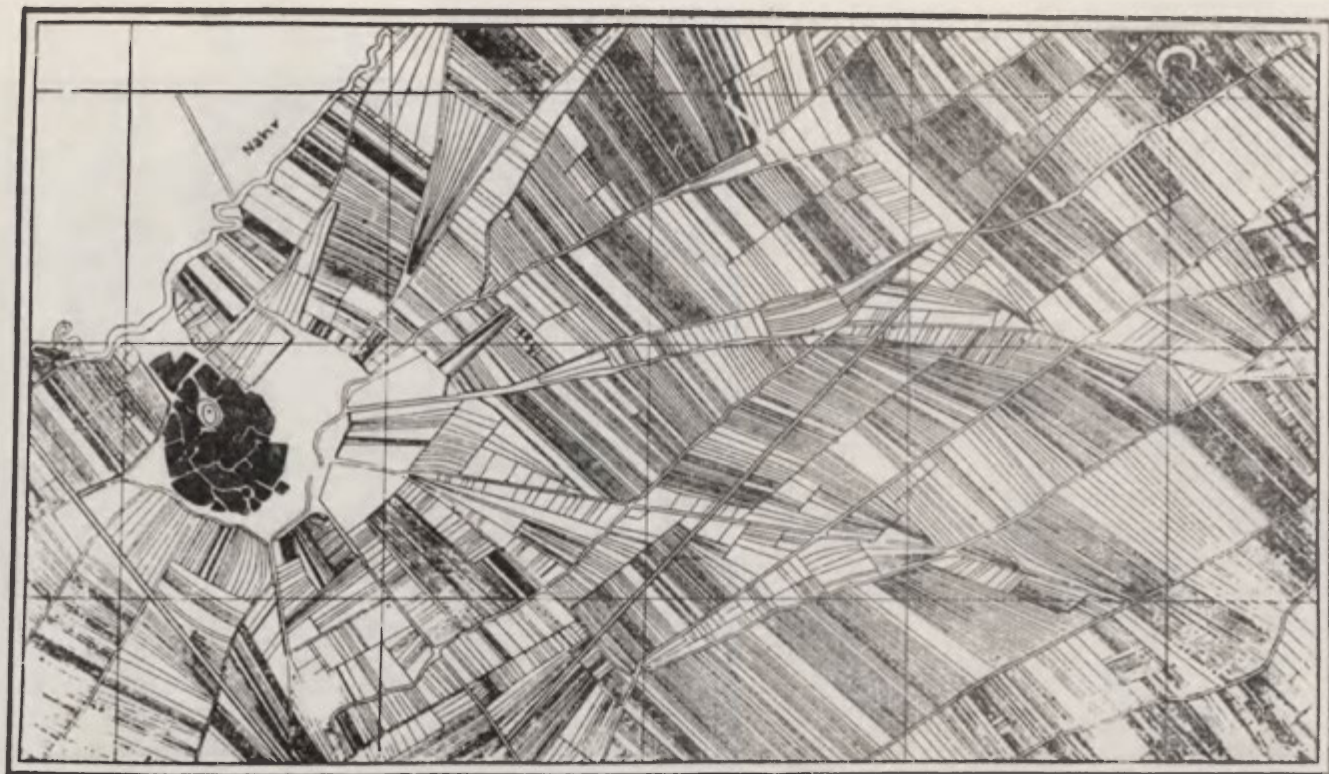
W systemie wspólnoty tereny wsi podzielone są na kilka części, a każda z nich ma możliwie jednakowe warunki: urodzajność i jakość gleb, możliwości nawadniania itp. Każdy członek wspólnoty ma prawo do określonego obszaru w każdej z tych części. Samego podziału dokonuje się przy pomocy losowania, czasem też istnieje odpowiedni „kalendarz”.

W wyniku działów rodzinnych, kupna i sprzedaży zwiększało się faktyczne rozdrobnienie ziemi. Nie stanowią wyjątku parcele, których szerokość wynosi mniej niż 1 m, a długość kilkaset czy nawet kilka tysięcy metrów. Zdarza się, że jeden użytkownik ma kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt drobnych parcel rozrzuconych na całym terytorium wsi, niekiedy odległych o kilkanaście kilometrów od miejsca zamieszkania.

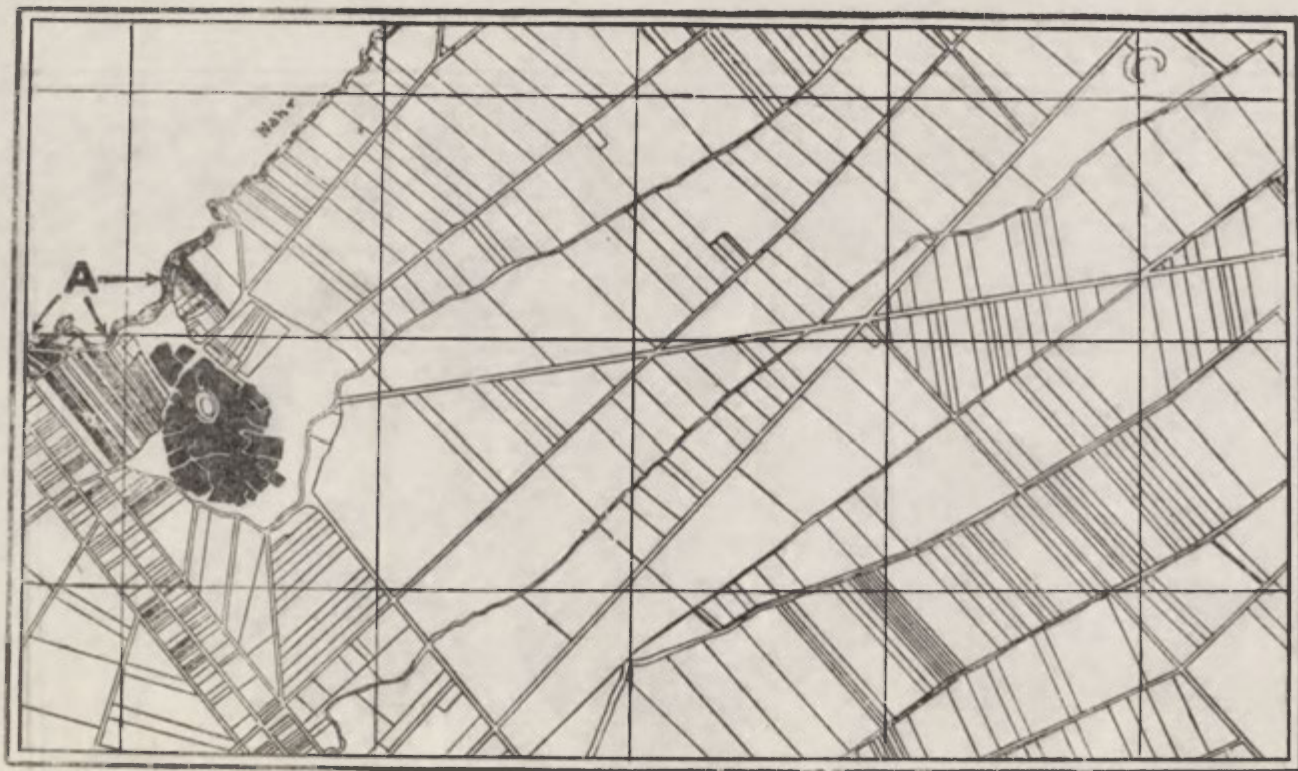
Na terenie wsi objętej systemem wspólnoty okresy prac polowych ustalane są przez radę wiejską, która określa, jakie obszary zostaną w danym roku oddane pod jaką uprawę. Pod tym względem nie ma tutaj wolnego wyboru i wszyscy członkowie muszą się zastosować do takiej uchwały. Okres rozpoczęcia żniw również jest ustalany i data ta obowiązuje wszystkich. Jest to tym bardziej zrozumiałe, że poletka są zazwyczaj wąskie i żniwiarze muszą równocześnie rozpoczynać pracę, aby uniknąć szkód wyrządzanych przez sąsiadów i aby sami nie byli posądzeni o złe zamiary w stosunku do cudzej własności.

Omówiony wyżej system działła niewątpliwie hamującą na rozwój rolnictwa obszarów, na których występują wspólnoty. Nie jest możliwa żadna zmiana w systemie uprawy. Pasy pól są zbyt wąskie, a aktualny obszar w indywidualnym użytkowaniu wieśniaka zbyt jest rozproszony, aby zmiana taka mogła zostać wprowadzona. Czas orki, siewów, a tym bardziej zbiorów, musi być rygorystycznie przestrzegany, w ramach ustalonego przez tradycję w danej wsi zmianowania. Nikt nie jest w stanie wyłamać się z tego systemu. W efekcie obszar w danym roku oddany pod uprawę jest obsiewany jednakowym zbożem.

Zrozumiałe staje się, że system wspólnoty od dawna musiał budzić sprzeciw samych chłopów. Na skutek postępującego rozdrobnienia konieczne stało się w końcu zastosowanie jakiegoś bardziej uproszczonego systemu, przy okresowych podziałach. Zaczęto często przeprowadzać podział nie pomiędzy indywidualnych członków wspólnoty, ale między poszczególne rodziny czy rody. Gospodarzą one wspólnie albo we własnym zakresie dokonują podziału. Wreszcie zaczęto unikać okresowych podziałów, co prowadziło do tzw. „ustabilizowania” się wspólnoty. W efekcie oznacza to ustalenie się prawa własności danej osoby do określonego terenu. Jednakże nawet zaprzestanie podziałów nie powoduje polepszenia sytuacji ze względu na nadmierne rozdrobnienie

Ryc. 2. Wieś Bar Ilias przed scaleniem wg J. Weulersse [64]

Ryc. 3. Wieś Bar Ilias po scaleniu wg J. Weulersse [64]
A — tereny nie scalone

gruntów. Zdarzają się nawet przypadki opuszczenia ziemi, której, w warunkach rozdrobnienia, już się nie opłaca uprawiać. Aby zahamować postępujący proces rozpadu i nadmiernego rozdrobnienia, na skutek działów rodzinnych, zaczęto niekiedy w ramach wspólnoty stosować niepodzielność spadku i powierzano prowadzenie całej gospodarki jednemu z członków rodziny. Jednakże jedynym wyjściem z tej sytuacji pozostaje komasacja i ponowny rozdział racjonalnie wyznaczonych obszarów. Istnieją sporadyczne przykłady indywidualnej zamiany gruntów, ale w szerokiej skali nie jest to łatwe do przeprowadzenia, zważywszy poważne koszty, jakie pociąga za sobą komasacja, i brak środków, który zwykle występuje na wsi.

W systemie wspólnoty zagadnienie podziału wody, w wypadku gruntów nawadnianych, odgrywa poważną rolę, zwłaszcza że wspólnoty występują na obszarach na ogół ubogich w opady. Rzadko zdarza się, aby samo źródło wody było tu własnością jednego, indywidualnego posiadacza, chyba że jest to źródło niewielkie, o małej wydajności. Ostatnimi czasy jednak własność taka pojawia się coraz częściej i związana jest z wykorzystaniem wód wglębnych przy pomocy sztucznie wierconych studzien.

Istotnym zagadnieniem pozostaje rozdział wody między poszczególnych członków wspólnoty. Nie przedstawia to trudności, gdy jest jej pod dostatkiem, ale tego rodzaju stan rzeczy zdarza się na tych obszarach bardzo rzadko. W normalnych warunkach sprawa rozdziału jest skomplikowana. Nie reguluje tego żadne zarządzenie — powszechnie panuje prawo zwyczajowe. Zwykle określony teren „ma prawo” do określonej ilości wody, z tym że woda jest własnością wspólnoty. Tu jednak mogą zaistnieć dwie ewentualności: albo źródło wody stanowi w całości własność wspólnoty — najczęściej wioski, i wtedy sprawa podziału jest względnie prosta, albo też kilka wsi partycypuje w zasobach wody i wtedy sprawa podziału jest bardzo trudna.

W przypadku jednej wsi podział wody dokonywany jest pomiędzy mających do tego prawo i uwzględnia niejednakowy stan wód w poszczególnych okresach roku. Prawo do określonej ilości wody (i to przeważnie w stosunku do danego obszaru) kształtowało się od niepamiętnych czasów. W wyniku różnorodnych spadków, podziałów, a często i gwałtów, prawo to nie jest jednakowo korzystne dla wszystkich członków wspólnoty. Często się zdarza, że dane pole ma nadmiar wody; podczas gdy sąsiednie cierpi na jej niedostatek. Staje się to podstawą handlu częścią zbywającej życiodajnej wilgoci.

Jeśli teren nawadniany znajduje się w ramach takiej wspólnoty, w której dokonuje się okresowego podziału ziemi, to na każdego członka wspólnoty przypada również kawałek obszaru nawadnianego. Zwykle obszar ten wyłączony jest już od okresowych podziałów, a tym

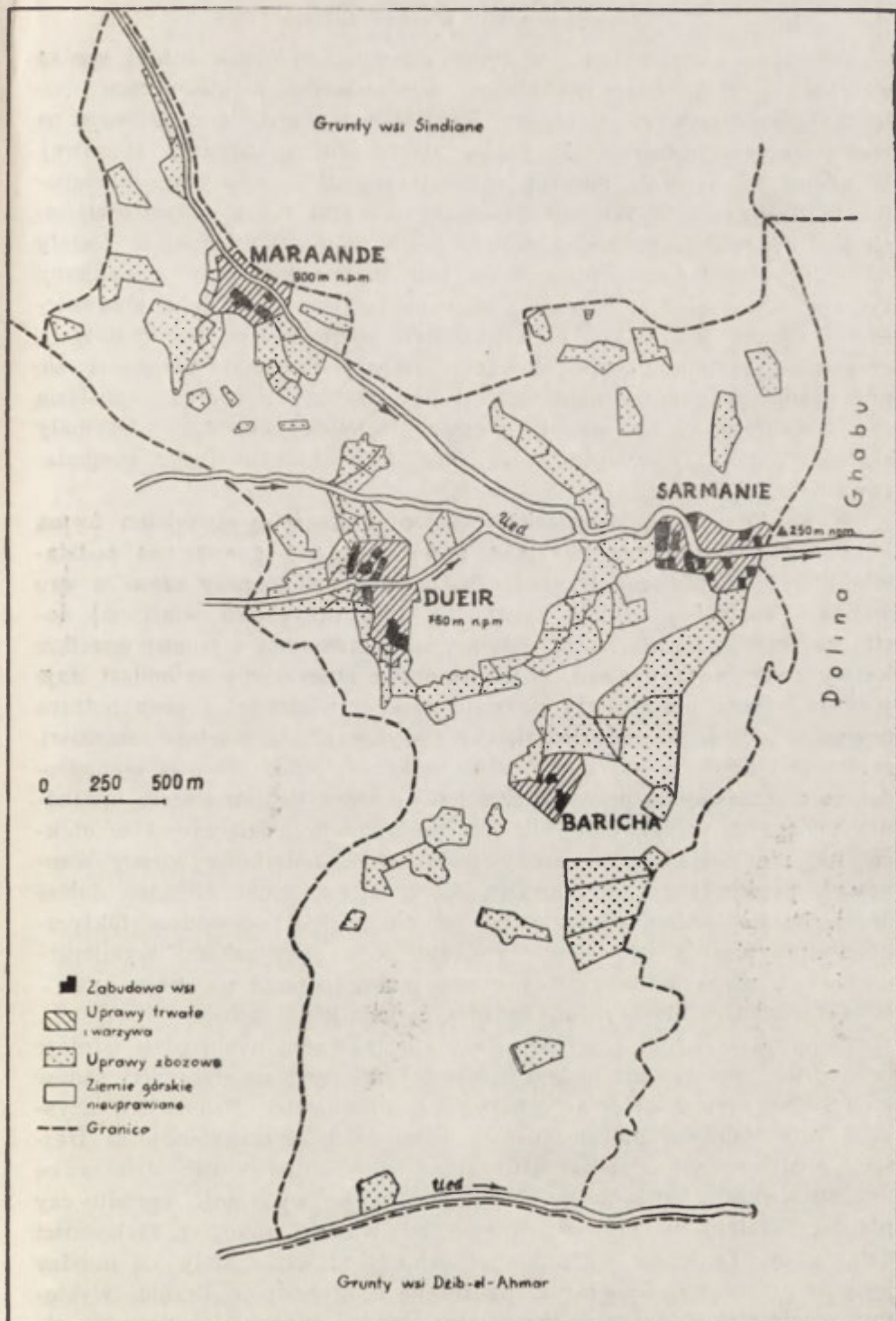
samym ustalona na nim została własność indywidualna. Zmianie ulega też charakter użytkowania ziemi, ponieważ zostają tu wprowadzone uprawy trwałe i warzywne. Aktualność zachowuje jedynie system podziału wody. Jednakże zdarza się (co prawda już bardzo rzadko), że nawet ziemia nawadniana podlega okresowej rotacji. W danym wypadku jedynymi uprawami są zboża, z dodatkiem niewielkiej ilości warzyw. I tu również system wspólnoty działa hamująco na rozwój rolnictwa, a przy tym powoduje poważne straty wody, którą w wielu wypadkach, przy racjonalnym jej wykorzystaniu, można by nawodnić znacznie większy obszar. Po drugie, zbyt silne nawadnianie pociąga często za sobą ujemne skutki i nie przyczynia się do podnoszenia wydajności gleby. Wprowadzenie racjonalnego nawadniania wymaga jednakże uprzedniej komasacji gruntów i budowy właściwej sieci irygacyjnej. Niezależnie od zamiaru samych wieśniaków wprowadzenie zmiany w istniejących stosunkach związane jest z poważnymi kosztami, na które chłopci przeważnie nie mogą sobie pozwolić.

Drobna własność indywidualna

Drobna własność indywidualna występuje w Syrii głównie w obszarach górskich zachodniej części kraju, gdzie ziemie są słabe i trudne do zagospodarowania i uprawy, albo też na ziemiach bardzo dobrych, przeważnie nawadnianych i w pobliżu większych ośrodków miejskich. W tym typie własności właściciel wraz z rodziną prowadzi gospodarkę, a jedynie w okresie wzmożonych prac polowych zatrudnia sezonowych robotników.

Drobna własność indywidualna w rejonach górskich ma w zasadzie charakter zamknięty, a znakomita większość produkcji służy zaspokojeniu żywieniowych potrzeb rodziny. Niewielkie nadwyżki, przy dobrym urodzaju, stanowią przedmiot wymiany na artykuły bezpośredniej konsumpcji indywidualnej. Omawiane gospodarstwa składają się przeważnie z kilku kawałków ziemi, uzyskanych dzięki wykarczowaniu zarośli albo przez budowę tarasów na zboczach i zgromadzeniu na nich gleby pod uprawę.

W pobliżu większych ośrodków miejskich drobna własność podejmuje produkcję towarową. Nastawia się ona przeważnie na sadownictwo lub ogrodnictwo, które przynoszą zazwyczaj znaczne dochody. Drobne gospodarstwa indywidualne powstawały tu często w następstwie odkupywania terenów przez dzierżawców od poprzednich wielkich właścicieli. Wspomniany typ własności, który ongiś skupiał się w bezpośrednim pobliżu miast, obecnie ulega pewnemu rozprzestrzenieniu. Procesowi temu sprzyjają takie elementy, jak rozwój rynku miejskiego oraz rozwój sieci komunikacyjnej i środków transportu.

Ryc. 4. Plan katastralny rejonu Dueir-el-Akrad na obszarze gór Ansarija wg J. Weulersse [63]

Do czasu wprowadzenia w życie ustawy o reformie rolnej wielka własność ziemska była czynnikiem dominującym w stosunkach społeczno-własnościowych rolnictwa Syrii. Występowała ona głównie na wewnętrznych obszarach kraju, w strefie suchej uprawy zbożowej. W grupie tej stosunki agrarne charakteryzowało powszechne występowanie dzierżawy, z tym że dzierżawcami byli często dawni właściciele drobnych gospodarstw, które, jak wspomniano, przejęte zostały na skutek zadłużenia lub też na skutek nadużyć przy weryfikacji tytułów własności, w okresie panowania tureckiego. Cechą charakterystyczną tak powstałych majątków było również zachowanie dotychczasowego systemu gospodarowania. Nowy właściciel zadowalał się przeważnie pobraniem należności za dzierżawę, zwykle pod postacią części zbiorów. W ten sposób w ramach wielkiej własności utrzymały się np. wspólnoty wiejskie oraz inne formy tradycyjnego gospodarowania.

W strefie suchej gospodarki zbożowej najczęściej spotykaną formą kontraktu dzierżawnego jest tzw. *murabaa*, tj. umowa, na podstawie której dzierżawca otrzymuje $\frac{1}{4}$ część zbiorów, przy czym w grę wchodzi wartość produkcji brutto. W tym przypadku właściciel dostarcza wraz z ziemią ziarno siewne, cały inwentarz i ponosi wszelkie koszty związane z uprawą, aż do zbiorów. Dzierżawca natomiast daje jedynie własną pracę. Przy podziale zysków właściciel z góry potrąca pewną ich część na cele podatkowe (zwykle 12,5% wartości zbiorów), reszta jest dzielona na cztery części, z której jedna stanowi wynagrodzenie dzierżawcy za pracę. Z części tej potrąca się mu jeszcze uprzednio zaciągnięte długi. Gdy rok jest nieurodzajny, dzierżawca w efekcie nic nie dostaje i zmuszony jest szukać dodatkowej pracy sezonowej; ponieważ to nie zawsze jest możliwe, musi zaciągać dalsze długi. Niemożność uwolnienia się od długów jest powodem faktycznego „przypisania” do ziemi. Ponadto poza obowiązkami wymienionymi w kontrakcie dzierżawcy często muszą ponosić na rzecz właściciela dodatkowe ciężary lub świadczyć dodatkowe usługi.

Na obszarach bogatszych w opady albo nawadnianych, gdzie istnieje możliwość prowadzenia intensywniejszej uprawy, na terenach sadów i ogrodów, system dzierżawy przybiera inne formy. Dzierżawca uzyskuje tutaj większą niezależność, a jego warunki egzystencji są łżejsze, ponieważ właściciel często stara się zainteresować dzierżawcę w uzyskiwaniu lepszych wyników produkcji; wydajność ogrodu czy plantacji zależy w głównej mierze od wkładu pracy i fachowości dzierżawcy. Te lepsze warunki naturalne środowiska stały się między innymi przyczyną, że właśnie na terenach zachodnich liczniej występuje drobna gospodarka indywidualna, której właściciele wywodzą się z dawnych dzierżawców.

Na ziemiach nawadnianych, przede wszystkim w dolinie Eufratu, gdzie uprawia się bawełnę i pszenicę, spotyka się jeszcze inną formę dzierżawy. Konieczność stosowania na tych obszarach mechanicznego pompowania wody, szczególnie dla wyżej położonych terenów, powoduje, że w umowie dzierżawnej biorą udział trzy strony. Jedna — to właściciel ziemi, który za oddanie jej w dzierżawę pobiera $\frac{1}{4}$ wartości zbiorów; drugą jest właściciel instalacji pomp, który otrzymuje zwykle połowę wartości zbiorów, wreszcie sam dzierżawca, który zadawała się resztą, tj. $\frac{1}{4}$ zbiorów (również i tutaj podział następuje po odliczeniu sumy przewidzianej na podatek). Spotyka się też umowy dwustronne, w których zbiory dzielone są w połowie, między właściciela a dzierżawcę. Pierwszy dostarcza ziemię, wodę i ziarno siewne, drugi — zapewnia uprawę ziemi.

Tych kilka typów form dzierżawy na terenach wielkiej własności ziemskiej nie obejmuje, rzecz jasna, wszystkich występujących na terenie tego kraju. Ulegają one zresztą stałym przekształceniom w miarę zmian zachodzących w technice produkcji rolnej i pojawiania się nowych kultur, ale przede wszystkim — zależnie od zmian w stosunkach społecznych.

Nowoczesne typy gospodarowania w ramach wielkiej własności

Przemiany, które zachodzą w ramach tradycyjnej wielkiej własności ziemskiej, datują się głównie od czasu II wojny światowej. Zwiększone zapotrzebowanie na środki żywności, wzrost koniunktury na poszczególne produkty rolne (np. bawełnę), naturalna ewolucja gospodarcza, a przede wszystkim przenikanie na wieś stosunków kapitalistycznych, wszystko to powodowało, że dotychczasowy system dzierżawy przestał być efektywny. Tradycyjny dzierżawca okazał się zbyt mało wydajny wobec możliwości mechanizacji i tendencji do intensyfikacji produkcji rolnej, którą się osiąga stosując uprawy wielkoprzestrzenne. Wynikiem tego była dość powszechnie stosowana likwidacja dzierżawy i wspólnot wiejskich w ramach wielkiej własności, rugowanie z ziemi dzierżawców i zastępowanie ich najemną siłą roboczą, przeważnie sezonową. Niezależnie od wzrostu produkcji i zwiększania się towarowości rolnictwa, zmiany te odbijały się negatywnie na sytuacji materialnej ludności wiejskiej, przyczyniały się bowiem do wzrostu bezrobocia na wsi.

Bardziej szczegółowo zostaną tutaj omówione dwa główne typy nowoczesnych form gospodarowania: 1) typ gospodarki zbożowej na zasadzie przedsiębiorstwa, oraz 2) typ zróżnicowanej, intensywnej gospodarki warzywniczo-sadowniczej.

1) Typ gospodarki zbożowej na zasadzie przedsiębiorstwa. Typ ten stanowi charakterystyczny przejaw tendencji rozwojowych w rolnictwie

Syrii. Nie jest sprawą przypadku, że omawiana forma gospodarowania rozwinęła się przede wszystkim na terenach północno-wschodnich kraju — w rejonie Dżeziry. W okresie międzywojennym obszary te właściwie nie były uprawiane i stanowiły wyłączny teren pasterstwa koczowniczego. Akcja francuskich władz mandatowych sprzyjała częściowemu osiedlaniu się nomadów, a jednocześnie tworzeniu się wielkich latyfundiów, które były własnością szejków poszczególnych plemion. Jednakże osadnictwo to nie miało tradycji, a koczownik nie miał tego przywiązania do ziemi, jakie cechowało ludność z dawna osiadłą. Formy gospodarki rolnej zapożyczano z zachodnich terenów kraju. Na obszarach nienawadnianych tworzyły się wspólnoty wiejskie, a w dolinach rzek, na bardzo ograniczoną skalę, zaczynała powstawać gospodarka nawadniana z uprawą bawełny i ryżu.

Okres wojny spowodował, jak wspomniano, wzrost zapotrzebowania na środki żywnościowe. Obszary, na których uprawa odbywała się sposobem tradycyjnym, nie mogły sprostać nowym potrzebom. W krótkim okresie nie można było również zmienić stosowanych dotąd form eksploatacji rolnej. Brak środków i niemożność podjęcia jakiegokolwiek działalności przez społeczność wsi spowodowały, że inicjatywa zagospodarowania nowych ziem podjęta została przez ludzi z miast.

Kupcy i przemysłowcy, wzbogaceni na dostawach wojennych, zainteresowali się opłacalną uprawą rolną. Produkcję zaczęto organizować na zasadach specyficznej dzierżawy. Umawiano się z szejkiem o dzierżawę odpowiednio wielkiego obszaru, sprowadzano maszyny i stosowano pełną mechanizację prac polowych. Maszyny nabywane były na kredyt, a obsługę zapewniali wynajęci mechanicy. W razie potrzeby dodatkowej siły roboczej dostarczał szejk, posyłając swoich ludzi do prac pomocniczych. Ludzi tych za pracę przeważnie nie nagradzano.

Omawiany tutaj typ gospodarki pozwalał na osiągnięcie poważnych zysków. W roku o normalnych opadach zysk realizowany przez przedsiębiorcę stanowił (przy cenach wojennych i bezpośrednio po wojnie) niekiedy dwukrotną wartość użytkowanych maszyn. Jednakże w przypadku suszy bywało, że wysokość zbiorów nie pokrywała ilości wysianego ziarna, co przy warunkach kredytowych podejmowanej gospodarki powodowało poważne straty, a niejednokrotnie prowadziło do bankructwa. Element ryzyka, na obszarach o niedostatecznej i zmiennej ilości opadów, jest dodatkową cechą, charakterystyczną dla tego rodzaju eksploatacji.

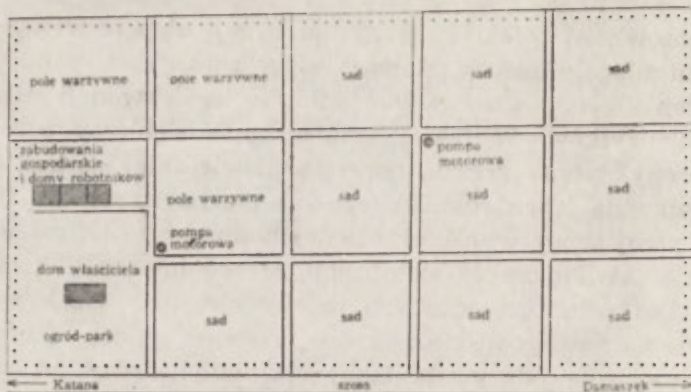
W początkowym okresie istnienia gospodarka na zasadach przedsiębiorstwa miała w wielu wypadkach aspekt rabunkowy. Przyczyniała się do poważnego wyniszczenia gleby, ponieważ uprawianej ziemi niczego nie dawano, co by pozwoliło zachować jej wartość pierwotną

(brak nawozów). W efekcie, po kilkuletniej nieprzerwanej uprawie, wyczerpaniu ulegały zasoby glebowe, a w warunkach panującego klimatu nasilenie erozji gleb powiększało w konsekwencji obszary pustynnych nieużytków. W takiej sytuacji przedsiębiorcy przenosili się na inne tereny, czemu zresztą sprzyjało zawieranie kontraktów dzierżawnych tylko na jeden rok. Dlatego też można uznać ten typ gospodarki jako przejściowy wynik określonej koniunktury. Z czasem jednak rozpoczął się pewien proces stabilizacji, szczególnie na ziemiach, które stały się własnością prowadzących przedsiębiorstwo. Obok zysku oraz przeświadczenia, że posiadanie ziemi stanowi dobre zabezpieczenie kapitału, dużą rolę odgrywała tutaj również kwestia prestiżu związanego z posiadaniem majątku ziemskiego. Rozpoczęto stosować gospodarkę bardziej racjonalną i w większym stopniu wykorzystywać istniejące zasoby wód powierzchniowych i wglębnych oraz stosować zmiernowanie i nawożenie według zasad nowoczesnej agrotechniki. Miarą rozwoju tych terenów (dotychczas bardziej jeszcze ilościową niż jakościową) jest fakt, że w stosunkowo krótkim czasie stały się one głównym spichlerzem zbożowym kraju.

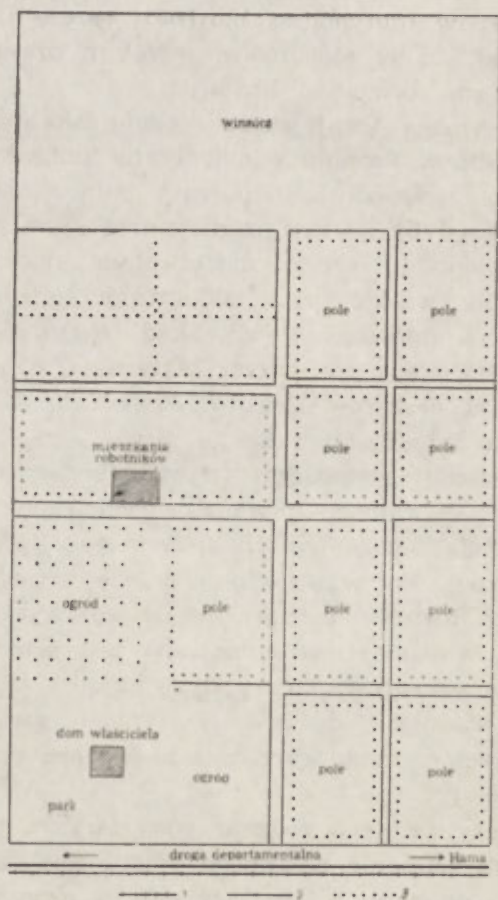
Podkreślenia wymaga tutaj jeszcze jeden fakt. Zachodzące przemiany w bardzo nikłym stopniu wpływały na zmianę trybu i warunków życia ludności zamieszkującej obszary północno-wschodnie. Znajdowała się ona jak gdyby na marginesie nurtu życia, pozostając nadal przedmiotem eksploatacji, często nawet była pozbawiona podstaw egzystencji. Ponadto wysokie zyski, jakie tutaj realizowano, odpyływały do miast zachodnich (głównie Alepo), skąd rekrutowali się przedsiębiorcy i nowi właściciele, a nie przyczyniały się one, niestety, do ekonomicznego rozwoju obszarów Dżeziry. Poglębiało to jeszcze różnice między poszczególnymi rejonami kraju.

2) Typ nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej o zróżnicowanej strukturze upraw. W ramach przemian zachodzących w rolnictwie Syrii zwrócić wypada uwagę na typ nowoczesnej, intensywnej gospodarki kapitalistycznej. Pojawia się ona przede wszystkim w zachodniej części kraju. Również i tutaj inicjatywa wychodzi przeważnie spoza społeczności wiejskiej i podejmowana jest przez ludzi z miasta — kupców i przemysłowców, którzy dysponując środkami mogą pozwolić sobie na rozwinięcie od podstaw gospodarstwa rolnego, opartego na racjonalnych i naukowych zasadach, zapewniających wysoką towarowość produkcji.

Podkreślić należy, że tego rodzaju gospodarstwa powstają stosunkowo blisko miast. Istnienie chłonnego rynku miejskiego wpływa na ich specjalizację, przeważnie w kierunku warzywniczo-owocowym. W tym typie gospodarstw zaznacza się również interesująca tendencja: właściciele przetwórczych zakładów owocowych i warzywnych

Ryc. 5. Schemat farmy sadowniczej w rejonie Damaszku (woda czerpana jest przy pomocy pomp motorowych)

Ryc. 6. Schemat nowoczesnej farmy na terenach płaskowyżu Homs
1 — kolej; 2 — kanał drugorzędny; 3 — drzewa owocowe

przejmują albo też zakładają tego rodzaju gospodarstwa rolne, które zapewniają odpowiednią jakość surowca, a zatem i znaczną obniżkę kosztów produkcji. Dla uniezależnienia się od wahań w opadach, w gospodarstwach tych wprowadzone jest pełne sztuczne nawadnianie, przy pomocy wierconych studzien i urządzeń pompowych, co zapewnia wysoką wydajność uprawy.

Każde takie nowe gospodarstwo, oparte na racjonalnych podstawach, staje się swoistym wzorem dla otaczającej go tradycyjnej gospodarki chłopskiej i przykładem stosowania nowoczesnych metod agrotechnicznych. Rzecz jasna, iż wpływu tego nie należy przeceniać. Wiele przemian dokonuje się żywiołowo, ze wszystkimi ich negatywnymi skutkami. Jednakże pojawiające się nowe formy stanowią zapowiedź przemian strukturalnych, które już zaczynają się pojawiać w rolnictwie tego kraju, a przynajmniej w części należącej do własności średniej i drobnej, bowiem wielka własność objęta została reformą rolną.

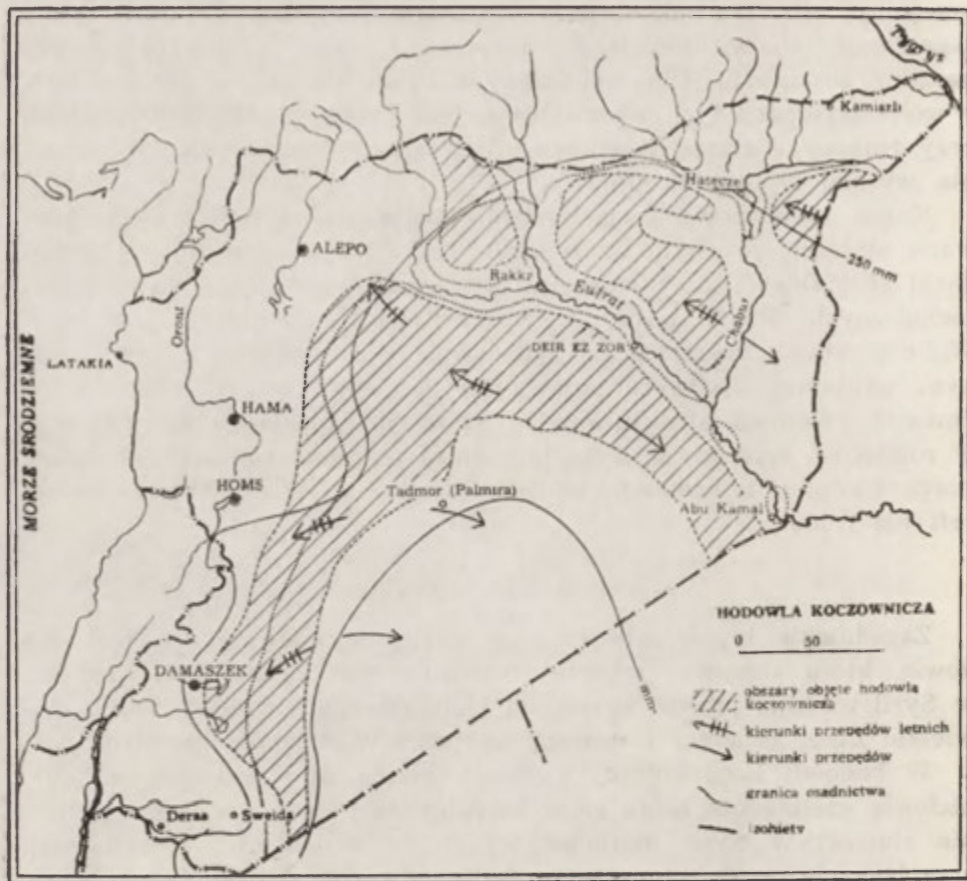
Systemy hodowli koczowniczej

Zagadnienie typów własności w rolnictwie obejmuje również hodowlę, która stanowi część tej dziedziny gospodarki. Jak wiadomo, w Syrii ma ona przede wszystkim charakter koczowniczy. Tylko niewielkie ilości zwierząt hodowane są przez wieśniaków osiadłych.

W hodowli koczowniczej wyróżnić można dwa podstawowe typy: hodowlę wielbłądów, która coraz bardziej traci swoje znaczenie i obecnie stanowi w Syrii margines tej formy działalności gospodarczej, oraz hodowlę owiec, która ze względu na swoje znaczenie jest przedmiotem niniejszych rozważań.

Obok formy bezpośredniej własności hodowanych przez koczowników owiec, występuje tu również forma dzierżawy, zawieranej pomiędzy właścicielem stada a koczownikiem, który stado takie bierze w opiekę. Właścicielami stad są zwykle mieszkańcy miast, ale niewielkie ilości owiec, po kilka lub kilkanaście sztuk, powierzają też koczownikom chłopi. W niektórych wypadkach poszczególne wsie utrzymują specjalnego pasterza. Istnieją dwa rodzaje umowy zawieranej między właścicielem owiec a Beduinem:

1. Właściciel, przeważnie mieszczanin, kupuje owce i powierza stado Beduinowi, który zobowiązuje się dostarczyć rocznie z jednej owcy 1 rotol (około 3 kg) masła topionego oraz wszystkie jagnięta rodzaju męskiego. Jagnięta rodzaju żeńskiego przeznacza się na powiększenie stada. Koczownik otrzymuje wełnę i nadwyżkę mleka, opłaca też przewidziane podatki oraz pasterza, jeśli go angażuje. W okresach suszy strony omawiają warunki obniżenia należności uprzednio ustalonych, a w przypadku pomoru Beduin jest obowiązany przy-

Ryc. 7. Hodowla koczownicza, częściowo wg N. Moussly [31]

nieść jako dowód skórę padłego zwierzęcia, bez śladów uboju; zakłada się bowiem, że mięso ze zwierząt padłych nie jest spożywane.

2. Właściciel dostarcza stada i ustala z Beduinem jego wartość oraz wysokość wydatków, jakie należy ponieść na utrzymanie stada. Beduin zobowiązany jest zamortyzować powierzony mu kapitał, dostarczając każdego roku tyle wełny, ile jest w stanie uzyskać, oraz masła i jagniąt na ubój. Sumy otrzymane ze sprzedaży tych produktów odpisywane są z konta „długu”. Jeśli kwota dostarczona właścicielowi jest już równa ustalonej uprzednio w umowie, wówczas umowa wygasa i następuje między stronami podział stada wraz z przychówkiem — po połowie. Jednakże przed ostatecznym podziałem koczownik musi wyrównać ewentualne straty oraz zaciągnięte długi. Normalny okres „amortyzacji” trwa dwa do trzech lat. Po wygaśnięciu umowy stosunek między właścicielem a Beduinem nie musi ulec zerwaniu. Powierza on znów koczownikowi swoje stado albo na zasadach dotychczasowych, albo na omówionych w punkcie pierwszym.

Od dawna już zwracano uwagę na konieczność przebudowy stosunków społecznych na wsi syryjskiej; przede wszystkim na zmianę struktury własnościowej w rolnictwie i aktywizację ludności wiejskiej. Te dwa zagadnienia są ściśle powiązane. Sam rozdział ziemi między chłopów nie rozwiązuje jeszcze problemu przebudowy społecznej wsi. Zacořany i biedny chłop, bez pomocy z zewnątrz — w danym przypadku państwa — nie jest w stanie się usamodzielić. Dotychczasowa jego zależność, w sensie nie tylko własności ziemi, ale i osobistego zadłużenia w stosunku do właściciela ziemi, kupca lub lichwiarza, stwarza konieczność daleko idącej pomocy i opieki, przynajmniej do czasu, aż zdolny on będzie okrzepnąć na własnej gospodarce i prowadzić samodzielny byt. Należy również uwzględnić fakt, iż na większości obszarów rolniczych Syrii warunki naturalne środowiska nie gwarantują stałego poziomu urodzajów. W związku z tym istnieje konieczność stworzenia takiego systemu zabezpieczenia fellacha, aby ten nie był zmuszony uciekać się do zadłużenia, by mógł poza tym zbyć swoją produkcję z pominięciem rozgałęzionego systemu pośrednictwa, jaki istnieje między bezpośrednim producentem a rynkiem miejskim.

Przeprowadzenie ustawy o reformie rolnej przez długi czas napotykało w Syrii poważne opory, przede wszystkim ze strony wielkiej własności ziemskiej, która miała decydujące wpływy w parlamencie i w rządzie. Uchwalony wreszcie — w 1952 roku — dekret, był wynikiem kompromisów, a ponadto nie posiadał natychmiastowej mocy wykonawczej. Obowiązywał dopiero spadkobiercę aktualnego właściciela, który miał prawo do końca życia zachować swoją posiadłość.

Mniej więcej w tym samym okresie rozpoczęto studia nad możliwością stworzenia na wsi takiej organizacji, która dałaby chłopom możliwość uzyskania pomocy w nowych dla nich warunkach samodzielnej gospodarki. Chodziło tu głównie o 1) zabezpieczenie na wypadek nieurodzajów w formie kredytów, oraz 2) instruktaż w sprawie stosowania racjonalnej uprawy.

Ustawa z 1952 nie doczekała się szerszej realizacji. Wynikało to z częstych zmian politycznych w kraju, i wpływów, jakie w kolejnych rządach uzyskała wielka własność ziemska.

Wraz ze zjednoczeniem się Syrii z Egiptem w 1958 r. reforma rolna znalazła się na jednym z pierwszych miejsc programu politycznego nowego rządu. Pułap wielkości posiadania ustalony został na 80 ha ziem nawadnianych lub 300 ha ziem nienawadnianych. Powyżej tej granicy wszystkie ziemie podlegały rozdziałowi. Jednakże każdy wielki właściciel miał prawo zachować jeszcze dla swoich dzieci po 10 ha ziem nawadnianych i 40 ha ziem nienawadnianych, z tym za-

strzeżeniem, że dotyczyło to nie więcej niż czworga dzieci. Ustawa o reformie przewidywała odszkodowanie za ziemie wywłaszczone. Korzystający z reformy obowiązani byli spłacić jej wartość w ciągu lat czterdziestu i wtedy dopiero stawali się pełnoprawnymi jej właścicielami.

W Syrii reforma rolna objęła około 1,5 mln ha ziemi w posiadaniu indywidualnym i tyleż ziem państwowych — razem 3 mln ha. Zakończenie prac wywłaszczeniowych jak też rozdział ziemi między nowych użytkowników przewidziano do 1965 r.; stanęło jednakże na przeszkodzie zerwanie w 1961 r. unii z Egiptem. Do końca 1960 r. wywłaszczono około 465 000 ha, a rozdzielono 112 663 ha.

Stosowano taką zasadę podziału, ażeby każdy otrzymujący ziemię uzyskał obszar nie przekraczający 8 ha ziem nawadnianych lub 30 ha ziem nienawadnianych. Ustawa nie ograniczała się jednak do samej kwestii regulacji stanu posiadania. Zdawano sobie doskonale sprawę z faktu, że reforma wtedy tylko się powiedzie i zrealizuje pokładane w niej nadzieje radykalnej sanacji stosunków społecznych na wsi, jeśli korzystający z niej chłop będzie otoczony, przynajmniej w pierwszym okresie samodzielności, odpowiednią ochroną, oraz że dostarczona mu zostanie pomoc dla rozpoczęcia działalności w nowych, dotąd nie znanych warunkach.

Ochronę ludności wiejskiej, która uzyskała ziemię w ramach reformy rolnej, zapewnić miała organizacja kooperatyw. Dekret o reformie nakładał przymus należenia do kooperatyw na wszystkich, którzy nadzieleni zostali ziemią. Kooperatywy zrzeszały w zasadzie mieszkańców jednej wioski i według założeń miały być najmniejszą komórką organizacyjną nowej struktury tej części rolnictwa, która objęta została reformą. W kooperatywie ziemia pozostawała własnością indywidualną, natomiast praca jej członków była organizowana wspólnie. W założeniu statutu kooperatyw leżała też organizacja różnorodnych form pracy pozarolniczej; rzemiosła, wyrobów ludowych itp., co miało dostarczyć ludności wiejskiej dodatkowego zarobku w okresach mniejszego natężenia prac rolnych. Kooperatywy miały poza tym szerzyć oświatę na wsi, jak też aktywizować społecznie ludność. Do końca 1960 r. powstało w Syrii 113 kooperatyw.

Zerwanie unii między Egiptem a Syrią we wrześniu 1961 r. spowodowało zahamowanie realizacji reformy rolnej. Zapowiedziano co prawda jej kontynuację, ale równocześnie podkreślano konieczność modyfikacji przyjętych dotychczas zasad.

Mimo niewątpliwej konieczności reformy stosunków społeczno-własnościowych na wsi syryjskiej, założenia i przeprowadzanie reformy rolnej mogło budzić szereg zastrzeżeń. Uchwalenie ustawy oraz rozpoczęcie realizacji reformy nastąpiło prawie natychmiast po połączeniu się Syrii z Egiptem. Pośpiech ten wpływał przede wszystkim

z faktu, że nowe władze dążyły do podtrzymania popularności unii wśród szerokich mas społeczeństwa, głównie zaś wśród ludności wiejskiej, która stanowi prawie 70% ludności kraju. W pracach nad reformą oparto się głównie na doświadczeniach Egiptu, co nie było jednak w warunkach syryjskich najlepszym wyjściem. Podobnie jak w Egipcie stosowano jednolite kryterium dla całości kraju, zarówno w odniesieniu do ilości posiadanej ziemi, jak i do jej rozdziału. W przypadku Egiptu było to uzasadnione, ponieważ wszystkie tereny uprawne mają tam właściwie jednolity charakter, tzn. zależne są od nawadniania. W przeciwieństwie do tego Syria ma znacznie bardziej zróżnicowane warunki naturalne środowiska, a powierzchnia nawadniana zajmuje zaledwie około 10% ogólnej powierzchni ziem uprawianych. Stosunki społeczne oraz stopień zagospodarowania poszczególnych rejonów kraju są tutaj również znacznie bardziej zróżnicowane.

Sytuacja, w której większość chłopów korzystających z reformy rolnej znajdowała się często na granicy biologicznych możliwości egzystencji, powodowała konieczność daleko idącej pomocy dla ludności wiejskiej. Służyć temu miał właśnie system kooperatyw. Tymczasem tempo organizacji kooperatyw i przymus należenia do nich powodowały w świadomości większości społeczeństwa wiejskiego przekonanie, iż żadna zmiana właściwie nie następuje i tylko własność prywatna ziemi zastąpiona została przez własność państwową.

Szybkie tempo przeprowadzania reformy, bez należytego przygotowania jej zasad, jak też bez uprzednio przygotowanej kadry, która np. w wypadku tworzenia kooperatyw zdolna byłaby pokierować pierwszymi krokami tych nowych organizmów, powodowało dodatkowe trudności realizacji jej założeń. W tych warunkach następowała koncentracja dyspozycji w jednym ośrodku, w stolicy kraju — Damaszku. Stąd w wielu przypadkach decydowano o zmianowaniu w kooperatywach położonych na drugim krańcu państwa. Ponadto szybkie tempo reformy pociągało za sobą ogromne koszty, na które gospodarka kraju nie była przygotowana.

Reforma rolna objęła, rzecz jasna, również wzorowe gospodarstwa kapitalistyczne, wysoko produktywne. Rozpoczęcie parcelacji tych gospodarstw dało podstawę do krytyki posunięć rządu. Uważano, że gospodarstwa takie winny być możliwie jak najdłużej utrzymane w stanie niepodzielonym, albo w ogóle nie dzielone, a w odpowiedniej chwili powinny przejść w całości pod zarząd państwa. Zastosowanie w stosunku do takich gospodarstw ustawy o reformie powoduje zniszczenie ich struktury i organizacji ekonomicznej oraz prowadzi do obniżenia wydajności. Posunięcia takie były zresztą sprzeczne z ogólnymi założeniami polityki rolnej, która postulowała przebudowę rolnictwa w oparciu o tworzenie większych gospodarstw zespołowych.

W 1963 r. wprowadzono dość zasadnicze zmiany w ustawie o re-

formie rolnej. Przede wszystkim obniżony został górny pułap wielkości obszaru posiadanego; w odniesieniu do ziem nawadnianych maksymalną powierzchnię, którą można było zachować, ustalono na 55 ha, a ziem nienawadnianych — na 200 ha. Równocześnie jednak wprowadzone zostało zróżnicowanie w wielkości posiadania w zależności od istniejących w danym regionie naturalnych warunków środowiska: łatwego lub trudnego nawadniania, a w wypadku terenów nienawadnianych — rocznej ilości opadów. Obniżeniu uległa też ilość ziemi, którą właściciel mógł przekazać swoim dzieciom. Nie może ona przekroczyć 8% tej powierzchni, jaką w danym regionie właściciel prawnie zachowuje w swoim posiadaniu.

W przeciwieństwie do okresu poprzedniego, realizację reformy rolnej przedłużono do 10 lat. Zasady wywłaszczenia pozostały jednak bez zmian, to znaczy obowiązuje pełna odpłatność za przyjętą ziemię, z tym że zapłata zostanie dokonana w ciągu 40 lat. Zwolnienie tempa reformy umożliwi wielkiej własności zagospodarowanie terenu, który zatrzymuje w swym posiadaniu, kosztem zysków, jakie czerpać będzie z reszty obszaru objętego reformą. Innym ułatwieniem jest możliwość regulowania opłat na rzecz skarbu państwa z obszarów, które podlegają wywłaszczeniu, poprzez zaliczenie na ten poczet należności, jakie mają zostać wypłacone za przejętą ziemię. Poprzednio należności te musiały być regulowane w gotówce. Kwestia terminu wywłaszczenia obejmuje okres 10-letni, dotyczy jednak tylko tych terenów, które w czasie istnienia unii nie zostały jeszcze przejęte przez ministerstwo reformy. Według danych syryjskich w 1965 roku wywłaszczono około 90% terenów podlegających reformie.

Istotne zmiany zostały wprowadzone w stosunku do osób, którym ziemię nadano. Państwo ponosi cały koszt wywłaszczenia ziemi i jej ponownego rozdziału. Równocześnie fellach za otrzymaną ziemię płaci 25% jej wartości, z tym że należność tę winien jest przekazać na rzecz spółdzielni, do której obowiązuje jest ustawowo należeć. Stanowi to oczywiście poważną ulgę w stosunku do zasad poprzednio obowiązujących.

Jak wspomniano, zmodyfikowana ustawa o reformie rolnej różnicuje wielkość gospodarstw, jakie można zachować, w zależności od lokalnych warunków naturalnych środowiska oraz dotychczasowego stopnia zagospodarowania terenu. Zasady tego zróżnicowania są następujące:

1. Przy ustalaniu maksymalnej powierzchni ziem nawadnianych, która nie podlega rozdziałowi, wprowadzono siedem obowiązujących stref:

- a. W rejonie Ghuty Damaszku maksymalna powierzchnia, która nie podlega podziałowi, wynosi 15 ha.

- b. Na terenach rozciągających się wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego można zachować 20 ha.

c. W rejonie Al Batiha, położonym nad granicą Syrii z Izraelem — do 25 ha.

d. Na terenach bezpośrednio nawadnianych wodami rzek — do 40 ha.

e. Na ziemiach nawadnianych przy pomocy pomp i położonych wzdłuż dolin rzecznych Eufratu, Chaburu i Dijala — do 50 ha.

f. Na ziemiach nawadnianych przy pomocy wierconych studzien w rejonach Hasekan i Deir ez-Zor — do 55 ha.

g. Na ziemiach nawadnianych przy pomocy pomp w innych rejonach kraju — do 45 ha.

2. Przy ustalaniu pułapu własności odnośnie ziem nienawadnianych wprowadzono trzy strefy:

a. Na obszarach, gdzie opady przekraczają 500 mm rocznie, powierzchnia, którą można zachować, wynosi 80 ha.

b. Na terenach, które otrzymują opady w granicach 350—500 mm rocznie — 120 ha.

c. Na obszarach, na których opady kształtują się poniżej 350 mm — 200 ha.

Wydzielone zostały wreszcie tereny obsadzone drzewami. Bierze się tu pod uwagę dwie kategorie: ziemie leżące na terenie mohafazatu Latakii, gdzie wolno jest zachować 35 ha takich terenów, oraz na pozostałych obszarach kraju, gdzie powierzchnia nie podlegająca reformie ustalona została na 40 ha.

Uwzględnienie zróżnicowania warunków naturalnych, jakie występują na terenie kraju, jak też zróżnicowania w rozwoju sił wytwórczych i stopnia zagospodarowania, stanowi tutaj dość interesujący przykład elastyczności przy wprowadzaniu w życie reformy struktury agrarnej. Wydaje się, iż tego rodzaju linia postępowania ma swoje uzasadnienie, bowiem dąży do optymalnego wykorzystania warunków środowiska naturalnego występujących w Syrii, do aktywizacji terenów, dotychczas najbardziej zaniedbanych. Zbyt krótki okres dzieli nas od wprowadzenia zmodyfikowanych zasad reformy rolnej, aby móc ocenić jej efekty. Przedstawione wyżej założenia pozwalają jedynie stwierdzić, że przyjęte aktualnie zasady w istotnym stopniu ograniczyły podstawy materialne wielkiej własności ziemskiej, a tym samym jej wpływy i znaczenie. Wzmocniona została natomiast pozycja średniej własności, której rola zarówno pod względem społecznym jak i gospodarczym znacznie wzrosła.

ROLA MIASTA W STOSUNKACH SPOŁECZNYCH ROLNICTWA SYRII

Przegląd stosunków społecznych w rolnictwie Syrii byłby niepełny, jeśli się nie uwzględni roli miasta i jego wpływu na rozwój tego

sektora gospodarki. Rola ta widoczna jest również w innych krajach Bliskiego Wschodu, jak też w krajach położonych w basenie Morza Śródziemnego. Miasto i wieś stanowią na tych terenach dwa odrębne światy, jeśli się weźmie pod uwagę stopień rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcyjnych. Jest to odbicie bardziej ogólnej prawidłowości, która charakteryzuje okres przejściowy od stosunków feudalnych do kapitalistycznych: wyraża się ona w relacji „wieś—miasto”, relacji opartej na zasadach nierówności. Miasto będące rynkiem zbytu produkcji rolniczej z obszarów, które je otaczają, centrum handlowym, bankowo-lichwiarskim, wreszcie usługowym, potrafiło w poważnym stopniu uzależnić od siebie wieś. Zależność ta pogłębianą była przez stałe zamieszkiwanie w miastach wielkich posiadaczy ziemskich, którzy tutaj kumulowali dochody uzyskiwane od swoich dzierżawców. Dochody te w niewielkim tylko stopniu szły na podniesienie poziomu gospodarki rolnej (inwestycje rolne). Przeznaczano je natomiast na różnego rodzaju inwestycje w mieście, na cele konsumpcyjne, a często też przekazywano za granicę, gdzie kapitały nie były zagrożone ciągłymi zmianami politycznymi. Poza tym część terenów rolniczych przechodziła na własność mieszczan lub też podejmowali oni gospodarkę rolną na obszarach dzierżawionych. Ten stan rzeczy sprzyjał akumulacji zasobów materialnych osiąganym z pracy na roli w miastach, natomiast nie przyczyniał się w większym stopniu do podniesienia niskiej stopy życiowej ludności wiejskiej. Uniemożliwiało to powstanie szerszej wymiany między miastem a wsią i wykształcenie się rynku wewnętrznego, poza tym było poważnym zahamowaniem rozwoju miejscowego przemysłu. Nadwyżka produkcji rolnej, jaka pozostawała po spłaceniu tenuty dzierżawnej, była przez chłopa w całości konsumowana, gdyż pozwalała zaledwie utrzymać się przy życiu. Odnieść to można do znakomitej większości dzierżawców i do chłopów gospodarujących indywidualnie. Wyjątek stanowiły obszary, na których warunki naturalne pozwalały na prowadzenie wydajniejszej gospodarki.

Wzrost ingerencji państwa w życie gospodarcze kraju, jaki obserwuje się w Syrii od drugiej połowy lat pięćdziesiątych, spowodował pewną zmianę w dotychczasowym charakterze miast. Na tereny wiejskie skierowane zostały środki dla realizacji wielkich inwestycji, szczególnie zaś inwestycji związanych z nawadnianiem, ponadto rozpoczęcie przebudowy struktury agrarnej przyczynia się do zmiany dotychczasowych kierunków akumulacji. Rozwój rolnictwa i jego różnicowanie się powoduje aktywizację małych ośrodków lokalnych i ściślejsze wiązanie się ich z życiem samej wsi, w oparciu o wzajemnie świadczone usługi. W tej tendencji rozwojowej istnieje jednakże pewien aspekt negatywny. Wzrost małych miast na terenie Syrii odbywa się również w wyniku migracji ludności wiejskiej, której przyczyną są trudności egzystencji

na wsi, szczególnie w okresach nieurodzaju, a jednocześnie w wyniku postępującego przechodzenia z systemu gospodarki dzierżawnej na system gospodarki bezpośredniej, w ramach wielkiej i średniej własności. Rugowani z ziemi dzierżawcy, nie znajdując zatrudnienia na wsi, w poszukiwaniu pracy kierują się do miast.

Sygnalizowany tu problem urbanizacji, tak istotny w wielu państwach Trzeciego Świata, wykracza już jednak poza ramy omawianych zagadnień. Problem ten nie jest jak dotąd tak poważny w Syrii, jak w innych krajach słabo rozwiniętych. Istniejące przeludnienie agrarne rozładowuje, przynajmniej częściowo, migracja na obszary północno-wschodnie, gdzie obserwuje się aktualnie wzmożone zagospodarowywanie terenów rolnych. Przypuszcza się, że z chwilą realizacji planu zagospodarowania doliny Eufratu mogą nawet wystąpić trudności z zasiedleniem tych obszarów.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiony w niniejszym opracowaniu przegląd stosunków społeczno-własnościowych w rolnictwie Syrii pozwala stwierdzić dwojaki charakter procesów przemian tam zachodzących.

Na pierwszym miejscu postawić należy problem wykształcenia się w rolnictwie kraju znacznego sektora społecznego, w wyniku realizowanej reformy struktury własności oraz nadanie nowej formy organizacyjnej tej części gospodarstw, które otrzymały ziemię z podziału. Przypuszczać należy, że zasięg tego sektora będzie się rozszerzał, ponieważ istnieją ułatwienia i zachęta wstępowania do kooperatyw również dla tej części drobnych gospodarstw indywidualnych, które ze względu na swe małe powierzchnie nie mają warunków dla egzystencji samodzielnej. W umacnianiu się i rozszerzaniu zasięgu sektora społecznego coraz większą rolę odgrywać będzie również realizacja wielkich planów nawadniających. Odnosi się to w głównej mierze do inwestycji. Pierwsza z nich obejmuje kompleksowe zagospodarowanie doliny rzeki Oront i bagien Ghabu. Znajduje się ona obecnie w końcowym stadium realizacji, dzięki czemu powierzchnia ziem nawadnianych zwiększa się o około 150 000 ha. Drugą, nieporównanie większą inwestycją jest zamierzona budowa tamy na Eufracie, która pozwoli nawodnić około 1 mln ha. Można przypuszczać, iż spowoduje to przesunięcie się ośrodka produkcji rolnej kraju na obszary północno-wschodnie (w trakcie zagospodarowywania znajduje się aktualnie górna część doliny rzeki Chabur — dopływu Eufratu). Rozpoczęcie tych prac wiąże się jednak z koniecznością uzyskania znacznych kredytów w ramach pomocy zagranicznej. Ponieważ finansowanie i realizacja tych prac znajduje się w rękach państwa, będzie ono mogło, zachowując kontrolę nad rozdziałem wody, oddziaływać w sposób bezpośredni na charakter nie

tylko samej produkcji rolnej, ale i na stosunki społeczne na wsi. Nie przesądając kierunku dalszej polityki agrarnej rządu należy podkreślić, że aktualny stopień zaangażowania się państwa w inicjowaniu i przeprowadzaniu zmian stosunków na wsi jest warunkowany zarówno sytuacją materialną ludności wiejskiej, jak i naciskiem postępującej radykalizacji społeczeństwa.

Drugi kierunek przemian dotyczy ewolucji stosunków społecznych w tej grupie gospodarstw, które albo nie zostały objęte skutkami reformy rolnej z racji swoich dotychczasowych rozmiarów, albo też — w wypadku wielkiej własności, musiały ograniczyć swoją wielkość do pułapu określonego ustawą. Jak wspomniano wyżej, zaliczana do tej kategorii część drobnych i niesamodzielnych gospodarstw może z czasem ulec przesunięciu do sektora społecznego. Ustalenie pułapu własności rozszerzyło w rolnictwie Syrii udział grupy średnich gospodarstw. W grupie tej zarysowuje się tendencja przechodzenia na gospodarkę bezpośrednią o charakterze towarowym, przy wykorzystaniu najemnej siły roboczej. Oczywisty staje się fakt, że sektor gospodarki indywidualnej również podlega określonej polityce prowadzonej przez władze państwowe, jednakże aktualnie istnieje wyraźna tendencja sprzyjająca umacnianiu się tych gospodarstw.

Interesujące będzie stwierdzenie, jaki wpływ na przewyciężenie zacofania w rolnictwie Syrii, na wzrost produkcji rolnej oraz ogólny rozwój gospodarczy kraju będą miały zmiany w stosunkach społecznych na wsi.

LITERATURA

- [1] Agrarian Reform Law No 161 in the Syrian Region. UAR Agrarian Reform General Organization, 1958, Public Relations Department. Cairo.
- [2] Agriculture in the Near East. Development and Outlook, 1953, Rome. FAO.
- [3] Ajdari M., 1961, Asie du Sud-Ouest (Proche et Moyen-Orient). Statistiques économiques et sociales. Paris.
- [4] Baruth K. H., 1955, Some Planning Problems in the Middle-East Region. International Conference of Regional Planning and Development.
- [5] Belshaw H., 1956, Population Growth and Levels of Consumption with Special Reference to the Countries in Asia. London.
- [6] Dirot P., Dresch J., 1956, La Méditerranée Orientale et le Moyen-Orient. Paris.
- [7] Boghozian R., 1952, La Haute-Djézireh. Alep.
- [8] Bonne A., 1948, State and Economics in the Middle East. A Society in Transition. London.
- [9] D'Héreuville H., 1958, L'Économie méditerranéenne. Paris.
- [10] Derruau M., 1958, L'Europe. Paris.
- [11] Dumont R., 1954, Économie agricole dans le monde. Paris.
- [12] Economic Bulletin of the Chamber of Commerce, 1960, Alepe — Syrie.

- [13] The Economic Development of Syria, 1955, Rapport of a Mission by the IBRD. Baltimore.
- [14] FAO. Mediterranean Development Project, 1959, Rome.
- [15] FAO. United Arab Republic. Syrian Region, 1959. Rome.
- [16] Faucher D., 1949, Géographie agraire. Types de cultures. Paris.
- [17] Fisher W. B., 1956, The Middle-East. London.
- [18] Gatulin M. P., 1957, Agrarnyje odnoszenija w Syrii. Moskwa.
- [19] George P., 1959, Wieś. Warszawa.
- [20] Gilbert A., Fevert A., La Djezireh Syrienne et son reveil économique. Rev. de Géogr. de Lion. cz. I. 1952, nr 2, s. 83—98; cz. II. 1953, nr 1, s. 1—16.
- [21] Gourou P., 1947, Les pays tropicaux, principes d'une géographie humaine et économique. Paris.
- [22] Hallag A., 1957, Zacofanie gospodarki syryjskiej i sposoby jej rozwoju. (Rękopis w języku arabskim). Kair.
- [23] Hamidé A. R., 1959, La région d'Alep. Etude de géographie rurale. (Maszynopis). Paris.
- [24] Hamidé A. R., 1961, La ville d'Alep. Damas.
- [25] Helbaoui Y., 1956, Syrie — mise en valeur d'un pays sous-développé. Paris.
- [26] Jones C. F., Darkenwald G. G., 1954, Economic Geography. New York.
- [27] Latron A., 1936, La vie rurale en Syrie et en Liban. Beyrouth.
- [28] Lees G. M., Falcon N. L., 1952. The Geographical History of The Mesopotamian Plains. Geogr. Journ.
- [29] Mindani M., 1955(?), Expansion économique et le progrès social en Syrie. (Maszynopis). Paris.
- [30] El-Hafer M. A., 1955, La structure et la politique en Syrie et en Liban. Beyrouth.
- [31] Moussly N., 1951, Le problème de l'eau en Syrie. Lion.
- [32] Naaman A., 1950, Le pays de Homs. (Maszynopis). Paris.
- [33] Nouss I., 1951(?), La population de la République Syrienne. (Maszynopis). Paris.
- [34] Ogilvie A. G., 1957, Europe and Its Borderlands. Edinburgh.
- [35] Omar Pasha S., 1946(?), Evolution de l'économie agricole en Syrie de 1920—1939. (Maszynopis). Paris.
- [36] Omar Pasha S., 1941(?), La sedentarisation des nomades en Syrie. (Maszynopis). Damas.
- [37] Orgels S., 1960(?), Contribution à l'études des problèmes agricoles de la Syrie. Bruxelles.
- [38] Plan zagospodarowania bagien Ghabu. 1953 (w języku arabskim). Damaszek.
- [39] The Problem of Agricultural Surplusses and Deficits in the Near East 1959. Washington.
- [40] RAU. Histoire, Faits, Chiffres, 1959, Damas.
- [41] Realizacja planów rozwojowych Syrii w okresie 1958—1959 (w języku arabskim), 1960, Damaszek.
- [42] La réforme agraire en Syrie, 1963, L'Économie et les Finances de la Syrie et des Pays Arabes, nr 66.
- [43] Robinson E., 1960, The Mediterranean Lands. London.
- [44] Rościszewski M., 1963. Niektóre problemy Bliskiego Wschodu. Wieś Współczesna, nr 8.
- [45] Rościszewski M., 1963. Problemy ludnościowe Syrii. Czasop. geogr. 34.
- [46] Rościszewski M., 1962, Przemiany w rolnictwie Syrii po II wojnie światowej. (Maszynopis w Bibliotece IG PAN).

- [47] Rościszewski M., 1965, Quelques remarques sur la géographie agraire de la Syrie. Méditerranée, no 3.
- [48] Rościszewski M., 1965, Transformations of Agriculture in the Near East on the Example of Syria. Földrajzi Közlemények (Budapest), no 2.
- [49] Rościszewski M., Z problemów geografii rolnictwa Bliskiego Wschodu. Geogr. w Szkole, 1963, nr 5.
- [50] Sowremiennaja Syria, 1958, Moskwa.
- [51] Statistical Abstract of Syria, 1954, 1955, 1957, 1959, Damas.
- [52] Sweet L. E., 1960, Tell Toqan: A Syrian Village. University of Michigan
- [53] Syria — 1957, Damascus.
- [54] Syria. II. Economy and Finance, 1955, Damascus.
- [55] La Syrie économique — 1957, Damas.
- [56] Szczukin E. A., 1956, Ekonomičeskije rajony Sirji. Izv. AN SSSR. S. Geogr. nr 6.
- [57] UAR — Syrian Region, 1959, Damascus.
- [58] Van Liere W. J., 1956(?), Soil Survey of the Jesireh. II. Dry farming soils. (Maszynopsis). Damascus.
- [59] Vaumas E., 1956, Djézireh. Ann. de Géographie.
- [60] Walker D. S., 1960, The Mediterranean Lands. London.
- [61] Warriner D., 1957, Land Reforms and Development in the Middle-East. London.
- [62] Weulersse J., 1940, Oront — étude de fleuve. Tours.
- [63] Weulersse J., 1940, Le pays des Alaeuites. Tours.
- [64] Weulersse J., 1946, Paysans de Syrie et du Proche-Orient. Paris.
- [65] Wirth E., 1956, Der heutige Irak, als Beispiel orientalischen Wirtschaftsgeistes. Die Erde.
- [66] Wirth E., 1962, Agrargeographie des Irak. Hamburg.
- [67] Agrarian Reform in Two Years, 1959, Ministry of Agrarian Reform. (Maszynopsis powielony). Damas.

ИЗМЕНЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ И ЗЕМЛЕВЛАДЕНИИ В СИРИИ

В изменениях сельскохозяйственного сектора слаборазвитых стран одно из главных мест занимают социальные отношения и землевладение. Работа рассматривает этот вопрос по отношению к Сирии, обращая внимание на сходство форм, выступающих в этой стране и других странах Ближнего Востока. Это вытекает как из общего исторического и культурного прошлого, так и подобных во многих случаях природных условий.

После общего обсуждения исторических, социальных и экономических элементов Ближнего Востока, автор рассматривает образ структуры собственности хозяйств Сирии, при чем подчеркивается, что эти данные не отражают действительного характера аграрных отношений, в стране. Сельское хозяйство Сирии принадлежит к пофеодальному типу сельского хозяйства, с преобладанием крупного землевладения, земля обрабатывается мелкими арендаторами. В связи с этим анализ общественных отношений и землевладения должен учитывать как структуру землевладения, так и характер хозяйничания.

В работе рассматриваются: а) тип хозяйства на началах общины с временным разделом земли; указывается эволюция общин по направлению к ликвидации

временных разделов, б) индивидуальное мелкое хозяйство, натуральное и товарное. в) крупное землевладение на началах традиционной аренды а также аренды на началах предприятия, вводимой главным образом на осваиваемых землях, г) тип интенсивного товарного хозяйства, главным образом садоводческого и овощеводского, развиваемого вблизи крупных городских центров, д) типы кочевого животноводства.

В дальнейшей части работы рассмотрен ход и принципы земельной реформы. Указываются её последствия для экономики страны. Обращается внимание, что в ситуации, в которой система сельского хозяйства опирается на принцип аренды, вопрос наделения землей не вызывает в основном нарушения структуры производства. В начальный период может выступить уменьшение продукции для рынка в связи с ростом индивидуального потребления, однако реформа вызывает у феллаха рост интереса к результатам собственного труда, а в результате содействует развитию сельского хозяйства.

В условиях актуального уровня материального состояния крестьян, необходима, хотя в начале, помощь и покровительство государства для получающих землю. Проявлением ее является основание сельскохозяйственных кооперативов, в которые наделенные землей крестьяне должны вступить.

Таким образом в сельском хозяйстве Сирии формируется сильный общественный сектор, к которому будет принадлежать около половины сельскохозяйственных угодий страны. Одновременно возникает сильная группа средних собственников, которую после окончания земельной реформы войдут бывшие крупные землевладельцы. Надо полагать, что в этой группе эволюция пойдет от традиционного хозяйства на началах аренды по направлению к системе непосредственного хозяйствования с использованием наемной рабочей силы. Это может вызвать рост безработицы в деревне. Однако по сравнению со многими другими экономически слаборазвитыми странами Сирия находится в хорошем положении — в стране существует возможность расширения пахотных земель. Это относится особенно к северовосточным районам страны, прежде всего к долине Евфрата, где планируемое построение плотины позволит оросить около 1 млн га (вместе с освоением реки Хабур). Сложным может оказаться заселение новых территорий, ибо принимая теоретически 5 га орошаемых земель на одно сельскохозяйственное семейство, на этих территориях можно будет поселить около 1 млн человек (для Сирии принимается средний размер семейства 5 человек).

В работе подчеркивается, что только изменение до сих пор существующих социальных отношений и землевладения позволит перейти в сельском хозяйстве страны от существующей потребительской модели к аккумулятивной, создавая условия не только для развития сельскохозяйственного сектора, но и всей экономики страны.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИИ

1. Средние годовые осадки, [31]. 1 — изогеты, 2 — направления ветров.
2. Деревня Бар Илиас до ликвидации чересполосицы [64].
3. Деревня Бар Илиас после ликвидации чересполосицы [64]. А — территории з чересполосицей.
4. Катастральный план района Дузир-эль-Акрад, охватывающий деревни Мараанде, Дузир, Сармание и Бариха на территории гор Ансария [63].
5. План садоводческой фермы в районе Дамаска (вода подается с помощью моторных насосов).
6. Схема современной фермы на плоскогорье Хомс. 1 — железная дорога, 2 — второстепенный канал, 3 — фруктовые деревья.
7. Кочевое животноводство, частично по [31]. 1 — район кочевого животноводства, 2 — направления летних прогонов, 3 — направления зимовых прогонов, 4 — граница расселения, 5—изогеты.

CHANGES IN SOCIAL RELATIONS AND OWNERSHIP STRUCTURE IN THE AGRICULTURE OF SYRIA

Social relations and ownership structure constitute one of the basic problems affecting the contemporary evolution of agriculture in developing countries. The author discusses that subject on the example of Syria, emphasizing similarities in that respect between Syria and other Middle Eastern countries. This results from the fact of their common historical and cultural background as well as from the similarity of their natural environment. The author presents a historical description of the social and economic features characteristic of Syria and the Middle East. He also pictures the ownership structure of Syrian farming based on national statistical data which, however fail to reflect the actual character of the circumstances prevailing in Syrian agriculture.

The agriculture of Syria belongs to the postfeudal type, characterized by the existence of big private landestates, with sharecroppers who cultivate the land. Therefore an analysis of social and ownership structure relations observed in agriculture should take into account both the ownership structure and the character of Syrian farming.

The author discusses: a) type of farming based on the principle of periodical division of so-called common tribal lands, stressing the trend towards elimination of periodical distribution of the plots, b) individual small holdings with both natural and market economics, c) the economy of big landestates based on the traditional employment of numerous sharecroppers and of estates engaging hired labour — the latter practice prevailing mostly on lands recently reclaimed, d) the intensive type of market economy, observed mainly in horticulture in the vicinity of urban centers, e) types of animal husbandry among nomadic tribes,

Further on the author presents the principles and the realization of the land reform and points out the results of land reform upon the national economy. It is worthwhile to mention, that under conditions of a rural economy based on sharecropping the land reform in general does not affect structure of production. At first a temporary decrease in production is possible as the result of increased individual consumption. As a result of land reform fellah is stimulated to produce more effectively and this is directly connected with general progress in agriculture. At present, however, because of his poverty, the beneficiary should be provided with financial and educational assistance which has been organized by the government. This is why the beneficiaries are obliged to join so-called rural co-operatives. The above mentioned process leads towards the increase of areas under collective management and soon will account for about half of all arable land. At the same time the former landlords create a new strong class operating medium-size farms.

The author assumes that medium-size farmers shall transform their traditional system of rural economy based on sharecropping into personal management with the help of hired labour. This step may cause an increase of unemployment among the fellahs. Compared with other developing countries, Syria enjoys a possibility of increasing considerably its area of cultivated land. This is particularly true in respect to the north-eastern territories and the Euphrates valley where the planned construction of a high dam, including Khabour river project, will make it possible to irrigate about 1 million ha. The settlement of newly reclaimed land may create a problem because, theoretically allotting 5 ha land to one farmer (with 5 persons constituting his family), a population of about 1 million could be settled here. The author maintains, that only a transformation of current social and ownership relations in agriculture will

clear the way to overcome today's consumer's attitude and to initiate and develop accumulation which, in turn, will tend to benefit not only the development of agriculture but also the whole national economy.

LIST OF FIGURES

1. Mean annual precipitation [31]. 1 — isohyets, 2 — winds.
2. The village Bar Ilias before consolidation [64].
3. The village Bar Ilias after consolidation [64].
4. Cadastral map of Dueir-el-Akrad district within Ansarija Mountains with Maraande, Dueir, Sarmanie and Baricha villages [63].
5. Plan of fruit-tree farm near Damas (irrigation water supplied by motor pumps).
6. Plan of modern farm situated on the Homs highland. 1 — railway, 2 — secondary canal, 3 — fruit-trees.
7. Nomadic animal husbandry (partly after [31]). 1 — area of nomadic animal husbandry, 2 — flock routes in summer, 3 — flock routes in winter, 4 — border-lines of settled areas, 5 — isohyets.

MARCIN ROŚCISZEWSKI

PROBLEMY ROZWOJU ROLNICTWA EGIPSKIEGO

W rozważaniach na temat przemian, jakie zachodzą w krajach Trzeciego Świata, poczesne miejsce zajmują problemy rozwoju Egiptu. Zmiany ustrojowe, społeczne i gospodarcze, których jesteśmy tu świadkami, oraz rola polityczna, jaką odgrywa Zjednoczona Republika Arabska wśród państw rozwijających się, sprawiają, że rozwiązania przeprowadzane w tym kraju traktuje się „modelowo” i podaje często innym krajom jako przykład do naśladowania. Uwzględniając zakres i rolę przemian oraz wartość tych rozwiązań, jak również ich znaczenie dla gospodarki Egiptu, powinno się jednakże stale mieć na uwadze specyficzne warunki, w jakich przemiany te się dokonują. Odnosi się to przede wszystkim do specyfiki warunków naturalnych środowiska, w ramach którego rozwija się działalność gospodarcza społeczeństwa egipskiego, jak też i do sytuacji w stosunkach ludnościowych. Ze względu na to, że warunki, w jakich odbywa się rozwój Egiptu, nie znajdują na podobną skalę analogii w innych krajach Trzeciego Świata, „model rozwojowy” ZRA czy to w odniesieniu do całokształtu jej życia i działalności, czy też do poszczególnych elementów gospodarczych lub społecznych, nie może być tym krajom bezkrytycznie zalecany.

Niejednokrotnie już podkreślano, że szczególnie we wstępnej fazie wzrostu ekonomicznego krajów Trzeciego Świata poczesne miejsce przypada rolnictwu¹. Bez postępu w tym sektorze gospodarki (który w wielu wypadkach stanowi jedyne źródło akumulacji), zarówno z punktu widzenia ilościowego (wzrost produkcji) jak i zmian jakościowych (przemiany w stosunkach społecznych), trudno jest wyobrazić sobie możliwość rozwoju całości gospodarki danego kraju. Niedocenianie roli rol-

¹ Wśród obfitej literatury na ten temat można tu jedynie w formie przykładu zacytować prace: O. Langego [25], B. Jasińskiego [20], E. Stanleya [42], I. Sachsa [38].

nictwa w procesie rozwoju może w konsekwencji narazić zamierzenia rozwojowe na niepowodzenie.

Podobnie jak w większości krajów Trzeciego Świata, również w Egipcie problem rolnictwa stanowi węzłowe zagadnienie gospodarki i jej przyszłego rozwoju. O znaczeniu tego sektora dla ZRA mogą świadczyć następujące wskaźniki:

a. W kraju utrzymuje się przewaga ludności wiejskiej. Według danych spisu z 1960 r. ogólna liczba mieszkańców wynosiła 26 mln, z czego na ludność wiejską przypadało 67,3% [32, s. 163]². Przyjając jednak należy, że w latach następnych nastąpił tutaj pewien relatywny spadek w wyniku silnych procesów migracyjnych ludności wiejskiej do miast. Na wsi skupiało się też w 1965 r. około 60% siły roboczej [12].

b. Rolnictwo ma istotny udział w dochodzie narodowym. W 1962/63 r. udział ten kształtował się na poziomie 28,3%, podczas gdy udział przemysłu wynosił około 22% [19, s. 117 i 12]. Należy tutaj wskazać na dość szybki rozwój przemysłu po rewolucji z 1952 r.; w 1954/55 r. udział przemysłu w dochodzie narodowym wynosił 16,9%.

c. Dominująca rola rolnictwa widoczna jest szczególnie w strukturze handlu zagranicznego (ponad 80% ogólnej wartości wywozu stanowią artykuły rolne). Przy tej okazji uwidacznia się monokulturowy charakter rolnictwa kraju. W wywozie udział włókna bawełnianego stanowił w 1962 r. 53,1%, a wraz z artykułami przetworzonymi (przędza bawełniana i tkaniny) dał 64,7% ogólnej wartości eksportu kraju [37].

Tych kilka wskaźników nie oddaje jednak w pełni znaczenia rolnictwa dla gospodarki kraju oraz problemów, które ono stwarza. Wspomniana poprzednio specyfika warunków egipskich wynika przede wszystkim: 1) z faktu nadzwyczaj ograniczonych możliwości rozszerzenia obszarów uprawianych, 2) z niezwykle wysokiej liczby ludności w stosunku do obszarów rolnych, 3) stale zwiększającej się stopy przyrostu naturalnego oraz 4) występowania silnego bezrobocia zarówno na wsi, jak i w mieście. Dwa pierwsze zagadnienia wyróżniają zdecydowanie Egipt nie tylko wśród krajów Trzeciego Świata, ale również wśród tych krajów słabo rozwiniętych, w których występuje zjawisko przeludnienia. Egipt jest przykładem szczególnego kumulowania się trudności na drodze rozwoju. Ich rozwiązanie wymaga poczynań radykalnych, na miarę problemów, jakie one stwarzają.

SPECYFIKA WARUNKÓW DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ

Specyfika warunków, w jakich odbywa się działalność rolnicza, wyróżnia Egipt spośród wielu innych krajów rozwijających się gos-

² Szacunki ludności wiejskiej w Egipcie nie są jednoznaczne. Np. Sayed Marei [40, s. 4] podaje udział ludności wiejskiej w 1957 r. na 66%, a tę samą liczbę podaje dla 1958 r. Ch. Issawi [19, s. 120], przy czym ogólną liczbę ludności kraju szacuje na 27 mln (a więc wyżej, niż wykazał spis z 1960 r.).

podarczo. O specyfice tej stanowią przede wszystkim dwa elementy, a mianowicie warunki naturalne środowiska [10, s. 201] oraz stosunki ludnościowe.

Warunki naturalne

Warunki naturalne środowiska w istotny sposób określają charakter działalności rolniczej w Egipcie. Całe terytorium kraju, poza niewielkimi obszarami położonymi nad Morzem Śródziemnym, leży w strefie pustynnej. Jedynie na wybrzeżu wielkość opadów przekracza nieco 200 mm rocznie (Aleksandria — 220 mm), przy czym deszcze występują tylko w okresie zimy. W miarę oddalania się od wybrzeża — ilość opadów szybko maleje. W Kairze średnia roczna wynosi już 33 mm, a w Asjut i Asuanie przez szereg lat opady mogą w ogóle nie występować.

W tych warunkach działalność rolnicza może odbywać się jedynie na takich terenach, na których daje się stosować sztuczne nawadnianie. Obszary rolne ograniczają się więc praktycznie do doliny Nilu i jego delty. Marginesowy udział przypada, jak dotąd, oazom położonym na Pustyni Zachodniej oraz obszarom rozciągającym się wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego i na półwyspie Synaj. Na ogólną powierzchnię kraju, która wynosi 1 mln km², zaledwie 25 000 km² (tj. 2,5% obszaru) użytkowane jest rolniczo. Życie i działalność społeczeństwa egipskiego jest więc ściśle związana z terenami doliny i delty Nilu. Dlatego też niektórzy autorzy kraj ten zowią „wspólnotą hydrologiczną” [6, s. 791], albo też wprost „darem Nilu” (Herodot).

Dotychczas wody Nilu nie są w Egipcie w pełni wykorzystane. Chociaż istniejąca obecnie dawna tama pod Asuanem pozwala na zmagazynowanie części fali powodziowej a następnie na rozdział zapasu na tereny uprawiane w okresie niskiego stanu wód, to jednak ponad 50 mld m³ nie jest wykorzystywane i uchodzi każdego roku do morza. Problem zresztą nie polega tylko na uchwyceniu całości fali powodziowej, a następnie — gospodarowaniu nią w okresie niskiego stanu wód Nilu, w ramach dotychczasowego obszaru uprawnego. Rozszerzenie terenów rolnych wymaga obecnie, obok budowy Wysokiej Tamy³, rozbudowy i modernizacji sieci nawadniającej, podnoszenia wody na obszary wyżej położone, celem uzyskania nowych terenów uprawnych. Powodować to będzie znaczny wzrost zapotrzebowania na energię elektryczną, niezbędną dla uruchomienia odpowiednich urządzeń pompowych.

Problemy zasiedlenia terenów rolnych i zagadnienia ludnościowe

Sam klimat i konieczność prowadzenia gospodarki nawadnianej nie stanowią jeszcze o szczególnym charakterze rolnictwa kraju. Podobne

³ W 1959 r. zawarty został między Egiptem a Sudanem układ, który określał proporcje wody, jakie każdy z tych krajów może wykorzystać dla swoich potrzeb.

warunki spotyka się również w innych krajach i rejonach świata. Jednakże specyfika Egiptu wtedy dopiero staje się widoczna, kiedy uwzględnimy wielkość obszaru uprawianego, jaki przypada na 1 mieszkańca, jak też problemy ludnościowe, które w tym kraju występują.

Ogólna powierzchnia terenów zasiedlonych wynosi około 35 000 km² (3,5% powierzchni kraju), z czego na dolinę Nilu przypada 12,300 km², a 21 800 km² na deltę⁴. Pod uprawami znajduje się tutaj około 2 318 000 feddanów⁵. Na obszarze delty uprawianych jest około 3 431 000 feddanów. Łącznie więc tereny uprawiane zajmują w Egipcie około 5,8 mln feddanów [40, s. 3]⁶. Warunki klimatyczne oraz stosowany system zmianowania umożliwiają dokonywanie dwu-, niekiedy nawet trzykrotnych zbiorów w ciągu roku, dzięki czemu relatywnie zwiększa się powierzchnia uprawiana. Aktualny współczynnik wykorzystania ziem uprawnych wynosi dla całego kraju 1,75; tym samym — efektywna powierzchnia zasiewów kształtuje się każdego roku na poziomie przekraczającym nieco 10 mln feddanów, tj. 4,3 mln ha.

Pewne możliwości dalszego relatywnego „zwiększenia” terenów uprawianych, jak też możliwości faktycznego wzrostu powierzchni rolnej dzięki zagospodarowaniu nowych ziem (przewidywany wzrost w następstwie budowy Wysokiej Tamy i realizacji innych projektów wynosić będzie około 30—40%) nie stanowią jeszcze rozwiązania dla tak istotnego problemu, jakim jest ograniczony zasób ziemi w stosunku do licznej i szybko wzrastającej liczby ludności kraju. Rzeczywisty przyrost ziem uprawnych w okresie ostatnich 150 lat był znacznie wolniejszy niż tempo przyrostu ludności. W okresie 1810—1965 powierzchnia uprawna wzrosła od około 2 mln do zaledwie 6 mln feddanów, czyli \pm 3-krotnie. W tym samym czasie ludność Egiptu wzrosła od około 2,5—3 mln mieszkańców do około 30 mln, czyli \pm 10-krotnie [12]. Przy średnim przyroście naturalnym 2,4% rocznie, dla okresu 1953—1960 [34], każdego roku przybywa około 600 000 nowych obywateli tego kraju. Już obecnie gęstość zaludnienia na km² ziem uprawnych w Egipcie należy do najwyższych w świecie. Ilustruje to tabela 1.

W tej sytuacji perspektywy w zakresie gęstości zaludnienia nie mogą napawać optymizmem. Fakt utrzymywania się wysokiego tempa przyrostu naturalnego, które zresztą wykazuje dalszą tendencję wzrostową (na terenach wiejskich już ponad 3% rocznie) powoduje, że nawet przewidziane zwiększenie powierzchni uprawnej nie stanowi rozwiązania dla problemu demograficznego. Zakładając nawet, że podany

⁴ Statystyki podają często powierzchnię zagospodarowaną na około 3,5 mln ha, jednakże liczba ta obejmuje powierzchnię zajęta pod zabudowę miast, szosy, kanały, tamy itp. oraz powierzchnię lustra wody Nilu i jezior, tereny bagienne, które łącznie zajmują około 1 mln ha.

⁵ 1 feddan = 0,42 ha.

⁶ Dla roku 1965 powierzchnię uprawianą szacuje się na nieco ponad 6 mln feddanów [2, s. 22].

wyżej przyrost naturalny (2,4% rocznie) nie ulegnie zwiększeniu, gęstość zaludnienia kraju w stosunku do obszarów użytkowanych rolniczo (z uwzględnieniem terenów, jakie oddane zostaną do użytku dzięki realizacji budowy Wysokiej Tamy i innych projektów) wynosić będzie: w 1980 r. — około 1324 os./km², w 1990 r. — 1696 os./km², w 2000 r. — 2134 os./km². Innymi słowy w 1980 r. przypadać będzie w Egipcie na jedną osobę 0,076 ha, w 1990 r. — 0,059 ha, w 2000 r. — 0,047 ha. Mimo iż cyfry te podane tutaj zostały wyłącznie w celu orientacyjnym, wskazują one na miarę problemu i określają zadania, jakie stoją przed rolnictwem tego kraju.

Tabela 1. Gęstość zaludnienia w Egipcie na km² poszczególnych kategorii ziem w 1963 r. [33]

	Osób na km ²			
	ogólnej pow. kraju	ziem siedlonych	ziem uprawnych	pow. zbiorów
ludność ogółem	28	800	1 166	651
ludność rolnicza	18	514	750	419

Przedstawiona wyżej sytuacja w odniesieniu do gęstości zaludnienia i jego perspektyw wymaga uzupełnienia analizą stosunków ludnościowych.

Około $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby ludności Egiptu mieszka na wsi. Przyjmując, że w 1965 r. ludność kraju osiągnie wielkość 30 mln, można sądzić, że ludność wiejska liczyć będzie około 20 mln. Ludność tę charakteryzuje, jak wspomniano, wysokie tempo przyrostu naturalnego, które obecnie przekracza 3% rocznie.

Tabela 2. Struktura społeczna i dochody ludności wiejskiej w 1958 r. [41]

Kategoria	Ludność w tys.	%	Dochody w mln funtów	Dochód na głowę w funtach
1. bezrolni	14 000	73	50	3,5
2. biedni chłopi (do 1 feddana)	1 075	6	7	6,1
3. chłopi średniorolni (1—5 feddana)	2 850	15	76	26,8
4. „bogaci” chłopi (powyżej 5 feddanów)	875	5	76	87,4
5. kapitaliści wiejscy	150	1	116	773,3
Razem	18 950	100	325	17,1

Stosunki społeczne na wsi egipskiej ilustrują dane przedstawione w tabeli 2. Zwraca w niej uwagę przede wszystkim fakt występowania w rolnictwie kraju rzeszy bezrolnych chłopów, którzy stanowią 75% ludności wiejskiej. Przeludnienie agrarne stanowi jeden z podstawowych problemów kraju. Tymczasem przeprowadzone szacunki wskazują, że dla zapewnienia aktualnego poziomu produkcji rolnej nie potrzeba jest na wsi więcej niż około 10 mln mieszkańców [19, s. 299]. Badania przeprowadzone nad ludnością aktywną kraju, mimo swojego charakteru fragmentarycznego, wykazały również wysoki stopień niewykorzystania siły roboczej [3]. Wśród ogółu ludności wiejskiej nieco ponad 60% stanowi ludność aktywna, jednakże zatrudnionych jest zaledwie 44%.

Ten stan rzeczy znajduje odzwierciedlenie w niezwykle niskiej stopie życiowej fellacha egipskiego. Niektóre źródła wskazują nawet, że stopa ta ulega dalszemu spadkowi⁷. W oparciu o dane tabeli 2 dwie pierwsze grupy obejmują łącznie około 80% ogółu ludności wiejskiej, jednakże udział ich w dochodzie wynosi zaledwie 17%. W przeciwieństwie do tego, bogaci chłopci i kapitaliści wiejscy, stanowiący 6% ogółu ludności wiejskiej, przy podziale dochodów partycypują w wysokości ponad 59%. Warto równocześnie zwrócić uwagę, że dane te obrazują stan po dokonaniu dwóch pierwszych etapów reformy rolnej; dalsze przesunięcia nastąpiły tutaj niewątpliwie po ustaleniu nowego pułapu wielkości posiadania ziem uprawnych w 1961 r. Wątpić jednak należy, ażeby polaryzacja dochodów na wsi egipskiej uległa jakiemuś zasadniczemu złagodzeniu. Dawna klasa feudalna, mimo utraty monopolu politycznego, po rewolucji 1952 r. nadal zachowuje na wsi uprzywilejowaną pozycję ekonomiczną [1, s. 214]. Z dwóch pierwszych grup rekrutuje się podstawowa masa dzierżawców i robotników rolnych oraz większość osób migrujących do miast w poszukiwaniu zarobku. Zrozumiałe jest tedy, że procesy urbanizacyjne, jakie współcześnie obserwuje się w Egipcie, powodowane są w głównej mierze rozpaczliwą sytuacją materialną, w której znajduje się większość ludności wiejskiej tego kraju.

Równocześnie podkreślić jednak wypada wysiłki podejmowane przez rząd w celu polepszenia warunków bytowania na wsi. Dużą uwagę zwraca się na podniesienie poziomu oświaty i stanu sanitarnego wsi. Również szereg zarządzeń ustalających poziom płac robotników rolnych oraz wysokość opłacanego czynszu dzierżawnego ma na celu poprawę warunków życia na wsi.

Problemy ludnościowe, tak w odniesieniu do całości kraju, jak i do samej wsi, stanowią niewątpliwie istotny czynnik, który wyznacza kie-

⁷ Według niektórych danych poziom dochodów na głowę ludności w 1965 r. obniżył się w porównaniu z 1950 r. około 15%. Równocześnie podkreśla się, że około 75% ludności wiejskiej znajduje się nadal w warunkach poniżej minimum egzystencji [30, s. 9].

runek rozwoju rolnictwa. W chwili obecnej migracja w kierunku miast i ośrodków przemysłowych nie stanowi rozwiązania dla kwestii bezrobocia. Przyrost stanowisk pracy w przemyśle i w innych pozarolniczych działach gospodarki narodowej nie daje możliwości wchłonięcia nawet corocznego przyrostu naturalnego. Równocześnie stan chronicznego bezrobocia na wsi (i w mieście) w poważny sposób odbija się na bilansie żywnościowym kraju i na ogólnym poziomie stopy życiowej. Migracja ze wsi pozwala ludności, która pozostała na miejscu, jedynie na pewien wzrost spożycia, nie jest natomiast w stanie zwolnić nadwyżki żywnościowej dla celów oszczędnościowych i jej produkcyjnego wykorzystania.

Przyjmując założenia klasycznej już obecnie teorii, uznającej ukryte bezrobocie za źródło potencjalnej akumulacji kapitału [29, s. 70], można uznać, że w rolnictwie Egiptu tkwią poważne rezerwy dla finansowania wzrostu ekonomicznego zarówno na wsi, jak i w mieście. Uruchomienie tych rezerw, właściwe wykorzystanie nadwyżki siły roboczej, maksymalizacja zatrudnienia poprzez wprowadzenie inwestycji kapitał-oszczędnych, wszystko to wymaga jednakże daleko idącej reorganizacji rolnictwa oraz daleko idącego interwencjonizmu ze strony państwa w kwestię mobilizacji potencjalnych oszczędności, a ściślej mówiąc funduszu środków utrzymania.

Przemiany, jakie obecnie dokonują się w dziedzinie zagospodarowania i lepszego wykorzystania terenów rolnych, przemiany w użytkowaniu ziemi, wreszcie kierunek ewolucji stosunków społecznych i własnościowych w rolnictwie stanowią niewątpliwie próby przełamania „bariery rolniczej” w rozwoju gospodarczym kraju.

PRZEMIANY W TECHNICIE NAWADNIANIA

Od zarania dziejów cała właściwie gospodarka rolna, jak i życie społeczeństwa egipskiego koncentruje się na nawadnianych terenach doliny i delty Nilu. Historia użytkowania ziemi stanowi tutaj historię coraz to lepszego opanowywania i wykorzystywania wód Nilu.

Dotychczas nie zostało jednoznacznie stwierdzone, kiedy człowiek pojawił się po raz pierwszy na obszarze doliny Nilu. Ostatnio prowadzone badania pozwalają sądzić, że miało to miejsce 20—10 000 lat przed naszą erą, a więc w czasach poprzedzających neolit [7]. W okresie tym rolnictwo miało charakter prymitywny, nastawione było na zaspokajanie doraźnych potrzeb ludności i współwystępowało z myślistwem i zbieractwem.

Trudno tu również przesądzać dyskusyjną kwestię początków państwa egipskiego — czy było ono wynikiem rozwoju społecznego i gospodarczego ludności autochtonicznej, czy też zostało stworzone przez przybyszów z zewnątrz o wysoko rozwiniętej kulturze. Nie ulega

natomiast wątpliwości, że charakter warunków naturalnych środowiska w dolinie Nilu przesądzał konieczność odpowiedniego dostosowania do nich działalności ludzi zamieszkujących te tereny. Prowadzenie gospodarki rolnej wymagało tu obwałowywania pól uprawnych celem dłuższego zatrzymania na nich wody podczas okresu trwania wylewu, co równocześnie umożliwiało naturalne użyźnianie gleby namulę Nilu. W ten sposób wykształcił się system nawadniania basenowego, który pokrył tereny doliny, a częściowo i delty.

Skala żywołu wodnego, jego zasięg, wreszcie konieczność dostosowania się do regularności wylewów i ich właściwego wykorzystania, powodowały konieczność szczególnie bliskiej współpracy poszczególnych grup ludzkich, ich łączenia się, a w konsekwencji sprzyjały wykształceniu się silnie scentralizowanych organizacji politycznych i gospodarczych, w których rękę znajdowała się piecza nad budową i konserwacją tam ochronnych oraz kanałów nawadniających, nad kierowaniem wody na pola w poszczególnych odcinkach doliny i regulowaniem czasu pozostawiania wody na polach danego obszaru. Jednakże system nawadniania basenowego nie był w stanie w pełni zabezpieczyć ludności dobrych plonów w wypadku, kiedy wylew był niedostatecznie wielki, ani nie chronił przed klęską powodzi. Nieurodzaje były stałą groźbą dla kraju.

Największe niebezpieczeństwo dla rolnictwa Egiptu stanowiły jednak nie klęski żywiołowe, lecz osłabienie centralnej władzy administracyjnej, która czuwała nad prawidłowym działaniem systemu nawadniania, oraz wszelkiego rodzaju najazdy i wojny. Krótkotrwałe nawet zaniedbanie sieci irygacyjnej powodowało, że ziemie uprawne szybko zanikały pod piaskami pustyni. Bogata historia kraju dostarcza pod tym względem licznych przykładów. Fakt ten daje się zaobserwować nie tylko w Egipcie, ale również w wielu innych krajach Bliskiego Wschodu, gdzie występuje gospodarka nawadniana [36].

System uprawy basenowej reprezentował w rzeczywistości ekstensywny typ gospodarki rolnej. Kiedy wylew Nilu się skończył i wody opadły, pola obsiewane były zbożem. Żniwa wypadały pod koniec wiosny, a następnie, aż do ponownego wylewu rzeki, ziemię pozostawiano w ugorowaniu. Uprawy warzywne i trwałe ograniczały się do stosunkowo niewielkich obszarów w pobliżu skupisk ludności oraz do terenów, gdzie stosowanie prostych urządzeń nawadniających (które w nie zmienionej formie od czasów starożytnych przetrwały do dnia dzisiejszego, jak np. szaduf, śruba Archimedesesa czy sakiya) umożliwiało dostarczanie wody na pola przez cały rok, niezależnie od wylewu. Pomimo ekstensywnego charakteru, system uprawy basenowej dawał jednak glebie możliwość naturalnej regeneracji, przede wszystkim dzięki żyznemu namułowi, który osiadał w basenach w okresie pozostawiania w nich wody; również dzięki okresowi ugorowania,

między żniwami a wylewem, w wyniku wysokich temperatur powietrza ziemia ulegała wysuszeniu i przewietrzeniu.

Typ użytkowania ziemi w oparciu o system nawadniania basenowego utrzymał się w Egipcie aż do początków XIX wieku, kiedy rozpoczęto zastępowanie go systemem nawadniania ciągłego. Przejście to nie miało charakteru naturalnej ewolucji, a jego konsekwencje nie ograniczały się jedynie do „technicznej” zmiany sposobu nawadniania. Daleko idącym przemianom, które w znacznej mierze spowodowane zostały wpływami zewnętrznymi, uległy też stosunki społeczno-ekonomiczne na wsi egipskiej, równoległe do przemian, jakie objęły całość życia społecznego i gospodarczego kraju.

Zapoczątkowanie zmian w zagospodarowaniu ziem uprawnych dokonane zostało przez Mohammeda Ali (1805—1849). Podjęto na szeroką skalę zakrojone prace irygacyjne, które w efekcie umożliwiły, jak wspomniano, stopniowe zastąpienie dotychczasowego systemu nawadniania basenowego przez system nawadniania ciągłego [15, s. 150]. W 1843 roku rozpoczęto budowę tamy na północ od Kairu, której celem było regulowanie rozdziału wód na terenach delty. Przez cały wiek prowadzone były prace nad budową tam i kanałów. Największe jednakże inwestycje miały miejsce od 1882 r., tj. od czasu okupowania Egiptu przez Anglików, którzy pragnąc zapewnić tani i wysokiej jakości surowiec dla swego przemysłu włókienniczego, dążyli do rozszerzenia powierzchni uprawy bawełny, wprowadzając równocześnie na szeroką skalę nawadnianie ciągłe. Między innymi ukończona została w 1902 r. budowa tamy pod Asuanem, której celem było zmagazynowanie części fali powodziowej, a następnie rozdział wód na pola uprawne w okresie wiosennym i letnim⁸. Wszystkie te prace pozwoliły na zwiększenie powierzchni uprawnej z około 2 mln feddanów w 1810 r. do 4,6 mln feddanów w 1862 r. i do 5,3 mln feddanów w 1913 r. Warto podkreślić, że w 1965 r. powierzchnia uprawiana w kraju wynosiła nieco ponad 6 mln feddanów. Ten stosunkowo niewielki wzrost w okresie ostatnich 50 lat świadczy, że przy dotychczasowym wyposażeniu technicznym rolnictwa obszary nadające się do zagospodarowania zostały w sposób maksymalny wykorzystane. Dopiero nowe wielkie inwestycje (rządu Wysokiej Tamy) oraz dostępne zasoby energii, które pozwoliłyby przepompować wodę na tereny wyżej położone, a dotychczas nie użytkowane rolniczo, umożliwią dalsze rozszerzenie ziem uprawnych.

Rozbudowa sieci irygacyjnej dała możliwość nie tylko rozszerzenia obszaru nadającego się do uprawy, ale także do bardziej intensywnego wykorzystania ziem uprawianych, głównie w okresie wio-

⁸ Początkowo zbiornik asuański umożliwił zgromadzenie 1 mld m³ wody. Po kolejnych podwyższeniach tamy w 1912 r. i 1933 r. pojemność zbiornika wzrosła odpowiednio do 2,5 i 5,7 mld m³.

sennym i letnim. Stosowane obecnie zmianowanie pozwala uzyskiwać średnio trzykrotne zbiory w ciągu dwóch lat [5, s. 368], a aktualny współczynnik wykorzystania ziem na terenie Egiptu wynosi, jak wspomniano, 1,75. W użytkowaniu ziemi wyróżnia się przeto trzy sezony rolnicze [40, s. 7]: sezon zimowy, trwający od połowy października do końca grudnia, kiedy sieje się pszenicę, koniczynę, jęczmień, bób, soczewicę i sadzi cebulę; sezon wiosenny, trwający od połowy stycznia do połowy czerwca, kiedy ma miejsce zasiew bawełny, ryżu, trzciny cukrowej, sezamu i prosa; wreszcie sezon „nili”, odpowiadający okresowi wylewu Nilu, trwający od połowy lipca do końca sierpnia, w którym siane są przede wszystkim kukurydza i ryż.

Tabela 3. Zmiany w powierzchni uprawnej w poszczególnych sezonach rolniczych w feddanach [16, s. 143]

Rok	Sezon zimowy	%	Sezon wiosenny	%	Sezon „nili”	%	Razem
1879	3 139 288	65,9	813 012	17,1	809 938	17,0	4 762 178
1899	3 906 299	55,6	1 712 276	24,3	1 414 136	20,1	7 032 711
1957	4 698 612	47,3	3 364 404	33,8	1 881 064	18,9	9 944 080

Wzrost efektywnego wykorzystania powierzchni uprawnej w wyniku wprowadzenia systemu nawadniania ciągłego ilustruje tabela 3 [16, s. 143]. Z zawartych w niej danych wynika, że w rozpatrywanym okresie nastąpił znaczny wzrost wykorzystania terenów rolniczych w Egipcie. Wprowadzenie, a następnie szybkie rozszerzenie systemu nawadniania ciągłego, szczególnie pod koniec XIX w., oraz nowe zasady zmianowania pozwoliły zwiększyć faktyczny obszar uprawiany z 4,8 mln feddanów w 1879 r. do około 10 mln feddanów w 1957 r., tj. o ponad 108%. Wzrost wykorzystania ziem zaznacza się szczególnie w sezonie wiosennym — o około 314% i w sezonie „nili” — o 132%. Dla sezonu zimowego wzrost ten wynosi około 50%. Równocześnie jednak — jak wspomniano — od końca ubiegłego wieku powierzchnia uprawiana wzrosła tylko o 18,7% (1883 r. — 4,8 mln, 1960 — 5,7 mln feddanów).

Oczywiste korzyści, jakie osiągnięto dzięki zmianie systemu nawadniania, mianowicie: zwiększenie powierzchni uprawnej i lepsze wykorzystanie terenów rolnych, nie mogą przesłonić pojawienia się szeregu nowych, nie znanych dotąd problemów, związanych z odmiennym charakterem agrotechniki. Przede wszystkim na obszarach o nawadnianiu ciągłym poważnemu ograniczeniu uległo naturalne użyźnianie gleby namulęm, który uprzednio osiadał podczas wylewów Nilu na terenie basenów. Aby utrzymać żyzność gleby, trzeba było stosować na szeroką skalę sztuczne nawożenie, co oczywiście powodowało podniesienie kosztów uprawy. Mimo stosunkowo wysokiego zużycia na-

wozów na jednostkę powierzchni uprawnej, uważane jest ono nadal za niedostateczne.

Odrębnym zagadnieniem wynikającym z wprowadzenia nawadniania ciągłego jest stały wzrost zasolenia gleb i problem regulowania poziomu wód gruntowych na terenie doliny i delty⁹. Wreszcie zwiększenie wilgotności gleby i jej bardziej intensywne wykorzystanie sprzyjają rozwojowi pasożytów upraw, które należy zwalczać. Przytoczone tu przykłady pozwalają stwierdzić, że wprowadzenie nowej techniki nawadniania i uprawy pociągnęło za sobą konieczność stosowania nowych metod w prowadzeniu gospodarki. Wymaga to przyswojenia przez ludność rolniczą zasad współczesnej agrotechniki, dostosowanej do nowych i nadal zmieniających się warunków, tym bardziej iż dąży się do maksymalnego wykorzystania ziem oraz do intensyfikacji produkcji.

Maksymalizacja powierzchni uprawianej oraz intensyfikacja produkcji rolnej pociągają za sobą konieczność dość zasadniczych zmian w dotychczasowym systemie nawadniania. Chodzi tu przede wszystkim o ograniczenie negatywnych skutków, jakie powoduje nawadnianie ciągłe.

W Egipcie coraz większą uwagę zwraca się więc na stosowanie rurociągów, które by przynajmniej częściowo pozwoliły zastąpić otwarte kanały nawadniające. Umożliwi to z jednej strony uzyskanie dodatkowej powierzchni uprawnej, gdyż rurociągi prowadzi się pod ziemią, z drugiej zaś, ograniczy się straty wody, które powstają w następstwie parowania i wsiąkania. Stosowanie rurociągów pozwoli też obniżyć poziom wód gruntowych i zapobiegać nadmiernemu zasoleniu gleby.

Istotne również jest rozpowszechnienie stosowania deszczowni, które dają możliwość ścisłego regulowania ilości wody dostarczanej bezpośrednio na pola, w zależności od potrzeb poszczególnych upraw; w wielu wypadkach bowiem niska aktualnie wydajność nie jest wynikiem braku wody, lecz raczej jej nadmiaru. Właściwe dozowanie wilgoci przy pomocy deszczowni jest obecnie w Egipcie przedmiotem szczegółowych studiów. Wiadomo np., że uprawa pszenicy wymaga dwukrotnego nawadniania, każdorazowo po 400 m³ na powierzchnię i feddana, bawełna — dziesięciokrotnego nawadniania po 350 m³, trzcina cukrowa — dwunastokrotnego nawadniania po 500 m³ itp. Jednakże w pełni efektywne nawadnianie wymaga też dokładnego rozeznania lokalnych właściwości gleb, lokalnego klimatu itp. Przykładowe zestawienie zapotrzebowania na wodę poszczególnych upraw

⁹ Np. na początku XIX w. poziom wód gruntowych w centralnej części delty występował na głębokości 6—8 m; w 1886—1887 — na głębokości 3—4 m; w 1908 r. — już na głębokości 1 m. Odbija się to niekorzystnie na warunkach wegetacji niektórych upraw [15, s. 156].

w trzech różnych miejscowościach Egiptu [40, s. 83] przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Zużycie wody w m³ na feddan przez poszczególne uprawy

Uprawa	Sakha	Giza	Seds
bawełna	2 850	3 000	3 600
pszenica	1 300	1 400	1 600
koniczyna	2 500	3 000	3 250
kukurydza	2 150	2 500	2 900

Stosowanie deszczowni przyczynia się również do poważnych oszczędności w zużyciu wody. Badania przeprowadzone na terenie zagospodarowywanych obszarów prowincji El-Tahrir wykazały, że przy systemie deszczowni zużywa się średnio na 1 feddan 6000 m³ wody, zamiast 20 000 m³, kiedy stosowało się dotychczasowe nawadnianie powierzchniowe. Niezależnie od mniejszych ilości wody zużytej dla nawadniania, uzyskuje się też oszczędności przez zaniechanie kosztownych prac związanych z wyrównywaniem terenu pod każdą nową uprawę oraz przy konserwacji kanałów itp. Aktualny obszar objęty systemem deszczowni jest jeszcze niewielki (dla całego kraju — około 10 000 feddanów), niemniej ostatnio szybko się powiększa.

W ramach modernizacji sieci irygacyjnej w Egipcie niemniej ważną rolę odgrywa program odwadniania ziem; chodzi tu o zastępowanie drenami dotychczasowego systemu otwartych kanałów. Studia oraz pierwsze na szeroką skalę prowadzone inwestycje (inicjowane przez czynniki państwowe), których celem było odwodnienie gruntów uprawnych, zostały rozpoczęte dopiero w 1930 r., kiedy podniesienie się poziomu wód gruntowych zaczęło stanowić prawdziwą groźbę dla rolnictwa kraju [40, s. 84]. W 1964 r. ogólna długość drenów wynosiła około 13 000 km, a powierzchnia w ten sposób odwadniana — około 1,2 mln feddanów (tj. 20% ogólnej powierzchni uprawnej). W okresie 1949—1959, po zastosowaniu drenowania, wydajność pszenicy z feddana wzrosła na polu nienawożonym o 142%, a na polu nawożonym o 198%. W przypadku kukurydzy, wzrost wydajności wyniósł odpowiednio 167% i 333%, a bawełny — odpowiednio 102% i 229% [40, s. 90]. W planach przewiduje się stopniowe objęcie drenażem całości ziem uprawnych kraju, w okresie 20 lat. Poniesione koszty mają się zwrócić w ciągu 10 lat po zakończeniu prac. Równocześnie zastąpienie otwartych kanałów drenami pozwoli odzyskać dla rolnictwa ponad 700 000 feddanów ziem uprawnych [19, s. 128].

Realizacja omawianych wyżej zmian w systemie nawadniania zarówno jak i odwadniania wymaga jednakże znacznych ilości energii.

Instalacja hydroelektrowni przy Wysokiej Tamie oraz nowe odkrycia ropy naftowej w znacznym stopniu umożliwią rozwiązanie tego problemu. Niemniej istotnym zagadnieniem jest również aktualna struktura agrarna, która często uniemożliwia lub poważnie utrudnia modyfikację istniejącej sieci irygacyjnej.

Zagospodarowywanie nowych ziem

W świetle dotychczasowych rozważań jest sprawą oczywistą, że dążność do maksymalnego rozszerzenia powierzchni uprawianej stanowi aktualnie jeden z centralnych problemów współczesnego Egiptu. W ramach istniejącego systemu nawadniania wszelkie możliwości rozszerzenia powierzchni uprawianej zostały już właściwie w pełni wykorzystane. Już w okresie międzywojennym dyskutowane były liczne projekty, lecz dopiero po rewolucji 1952 r. rozpoczęto realizację wielkich prac nawadniających. Wynikało to z jednej strony z przesłanek obiektywnych, takich jak zaostrzenie się sytuacji demograficznej i żywnościowej oraz zły stan gospodarki, z drugiej jednak miało to niewątpliwie aspekt propagandowy, ponieważ nowym władzom zależało na pozyskaniu poparcia społeczeństwa.

Budowa Wysokiej Tamy pod Asuanem¹⁰ jest w chwili obecnej najważniejszym przedsięwzięciem dla rozszerzenia powierzchni uprawnej kraju i regulacji całego systemu nawadniania na terenie doliny Nilu i jego delty. Lokalizacja tej inwestycji wyznaczona została powyżej istniejącej już dawnej tamy i powyżej skał Pierwszej Katarakty. Zbiornik, który powstanie dzięki przegrodzeniu doliny, umożliwi przede wszystkim zatrzymanie całości przyboru oraz stworzenie „wieczystego zapasu” wody [16, s. 158], którym będzie można dysponować przez cały rok. Obecnie rolnictwo Egiptu potrzebuje ponad 50 mld m³ wody rocznie, z czego ponad 20 mld m³ w okresie sezonu wiosennego i letniego. Tymczasem stara tama pod Asuanem pozwalała na zmagazynowanie zaledwie 5 mld m³. Stanowiło to dotychczas jeden z istotnych elementów ograniczających rozwój powierzchni uprawnej i produkcji rolnej.

Szacuje się, że dzięki budowie Wysokiej Tamy powierzchnia uprawna kraju powiększy się o blisko 1 mln feddanów nowych ziem. Ponadto na obszarze około 700 000 feddanów będzie można zastąpić stosowany dotychczas system nawadniania basenowego nawadnianiem ciągłym. Przyjmując mnożnik 1,75 wykorzystania ziem przy nawadnianiu ciągłym powierzchnia uprawna wzrośnie o około 2,3 mln feddanów.

¹⁰ Wysokość tamy wyniesie 111 m, długość — 3,5 km, szerokość u szczytu — 32 m. Utworzony dzięki tamie zbiornik pozwoli na zgromadzenie 130 mld m³ wody, tworząc jezioro o powierzchni 4000 km², które zaleje dolinę powyżej tamy na długości około 500 km, częściowo również na terenie Sudanu [40, s. 71].

Budowa tamy pozwoli równocześnie na zainstalowanie przy niej elektrowni, o mocy 10 mln kW. Zwiększy to zasoby energetyczne kraju oraz umożliwi pompowanie wody na obszary dotychczas nie uprawiane [40, s. 77]. Szacuje się, że przez podniesienie wody na wysokość 20 m będzie można dodatkowo uzyskać 2,1 mln feddanów ziem uprawnych, a przy podniesieniu jej na wysokość 40 m — 4,5 mln feddanów. Podjęcie tak ważnej dla rolnictwa i całej gospodarki Egiptu inwestycji stało się możliwe dzięki wydatnej pomocy finansowej i materiałowej ZSRR.

Budowa Wysokiej Tamy i towarzyszących jej inwestycji nie jest jedynym przedsięwzięciem, którego celem jest rozszerzenie powierzchni ziem uprawnych. W ujęciu chronologicznym, pierwszym na większą skalę projektem, którego realizację rozpoczęto po rewolucji, były prace na obszarze tzw. Prowincji Wolności (El-Tahrir). Tereny objęte tym kompleksowym planem zagospodarowania zajmują ponad 1,2 mln feddanów, położonych na zachód od delty Nilu, między Kairem a Aleksandrią, z czego pod uprawą znajduje się tu aktualnie około 600 000 feddanów.

Tereny rolne Prowincji Wolności w 40% mają być przeznaczone pod uprawy trwałe, głównie pod plantacje cytrusów, w 25% pod zboża, w 20% pod ziemniaki, pomidory, truskawki itp. (a więc uprawy, które przeznaczone są głównie na eksport). Pozostałe 15% zająć mają inne uprawy warzywne i paszowe.

Istotne znaczenie dla gospodarki kraju będzie miała realizacja projektu pod nazwą „Nowej Doliny”. Zakłada on zagospodarowanie terenów leżących na Pustyni Zachodniej, wokół istniejącego tam ciągu oaz. Projekt przewiduje wykorzystanie bogatych zasobów wód głębszych, które zostały tutaj stwierdzone, i nawodnienie przy ich pomocy ziem leżących wokół oaz Charga, Dachla, Baharija, Farafra, Siwa i Kara. Prace obecnie tutaj prowadzone mają na celu określenie zasobów wodnych, wyznaczenie zasięgów ich występowania, wreszcie zbadanie właściwości gleb pustynnych z punktu widzenia ich przyszłego wykorzystania, w ramach gospodarki nawadnianej.

Aktualne prace związane z zagospodarowaniem terenu koncentrują się przede wszystkim w części południowej obszaru, koło oaz Dahla i Charga. W okresie 1962—1963 oddano tu do użytku 25 000 feddanów, a w 1963—1964 dalszych 10 000 feddanów. Do końca 1964 r. zagospodarowano łącznie około 50 000 feddanów nowych ziem, które nawadnia się przy pomocy 115 studzien artezyjskich, czerpiących wodę z głębokości 800 m. Obszar, jaki ma zostać zagospodarowany na obszarze Nowej Doliny, szacuje się obecnie na około 150 000 feddanów (z czego w oazach Dahla i Charga 96 000 feddanów). Przewiduje się, że na tych terenach będzie można osiedlić około 3 mln osób, które, poza rolnictwem, znajdą zatrudnienie w przetwórstwie artykułów rolnych, usług

gach itp. Oddzielny projekt przewiduje zagospodarowanie depresji Uadi Natrun. Również przy pomocy wód wglębnych zamierza się tutaj nawodnić około 20 000 feddanów. Ziemię, jakie zostaną oddane rolnictwu na obszarze Nowej Doliny i Uadi Natrun, przeznaczają się częściowo pod uprawę zbóż, w części zaś pod uprawy warzywne i trwałe.

W 1968 r. mają być podjęte prace nad realizacją planu wykorzystania depresji Kattara. Depresja ta leży na terenie Pustyni Libijskiej w odległości 65 km od Morza Śródziemnego. Jej głębokość wynosi 144 m poniżej poziomu morza, a powierzchnia — 20 000 km². W starożytności tereny te były wykorzystywane rolniczo, a legendy tutaj właśnie lokalizowały ogrody Hesperyd, w których rosły złote jabłka (pomarańcze). Gospodarka rolna miała tu charakter nawadniany w oparciu o wykorzystanie wód wglębnych. Obecnie planuje się przekopanie kanału lub przebicie tunelu od morza i przy wykorzystaniu różnic poziomów zainstalowanie zespołu hydroelektrowni, który dostarczy około 4 mld kWh. Woda zalewając depresję utworzy jezioro, które przyczynić się ma do zmiany klimatu w tym rejonie, a szczególnie zwiększyć jego wilgotność. Dzięki wysokim temperaturom powodującym silne parowanie ilość wody w sztucznym jeziorze byłaby względnie stała. Równocześnie przewiduje się wykorzystanie wód wglębnych dla nawodnienia pól uprawnych; wody jeziora nie będą się do tego nadawać ze względu na zasolenie.

Do zagospodarowania przewidziane są również znaczne obszary otaczające od południa Aleksandrię. Łączna powierzchnia nawodniona wyniesie około 100 000 feddanów. Tereny uprawne uzyska się tu w wyniku osuszenia jeziora Mariut. Do końca 1964 r. zagospodarowano już około 80 000 feddanów. Na uzyskanych tu terenach rolnych uprawia się zboża, rozwija się sadownictwo oraz gospodarkę hodowlaną.

Strefa wybrzeża Morza Śródziemnego, między Aleksandrią a Mersa Matruh (na pograniczu z Libią), jest w kraju jedynym obszarem, na którym występuje nieco większa ilość opadów. Obecnie zamierza się lepiej wykorzystać te tereny i rozwijać tu gospodarkę plantacyjną, głównie oliwek i owoców cytrusowych (te ostatnie będzie się nawadniać przy wykorzystaniu wód wglębnych). Łączna powierzchnia sadów obejmie około 20 000 feddanów. Niezależnie od tego przewiduje się zwrócenie większej uwagi na gospodarkę hodowlaną. Hodowla ma być również rozwijana na półwyspie Synaj, gdzie istnieją możliwości nawodnienia około 9000 feddanów.

W planie 5-letnim 1960—1965 przewidziany wzrost terenów uprawnych wynosi 723 000 feddanów. Z tego 475 000 feddanów znajduje się na terenach ciągnących się między deltą Nilu a Kanałem Sueskim, około 100 000 feddanów przypada na osuszony obszar jeziora Mariut, około 120 000 feddanów (w 1965 r.) uzyska się dzięki budowie Wy-

sokiej Tamy. W ciągu następnych pięciu lat inwestycja ta umożliwi oddawanie gospodarce co roku po około 150 000 feddanów nowych ziem [31].

ZMIANY W UŻYTKOWANIU ZIEMI

Zmiany w systemie nawadniania pociągnęły za sobą daleko idące zmiany w strukturze użytkowania ziemi [16, s. 146]. Wprowadzona została uprawa bawełny i kukurydzy, która stała się podstawowym środkiem wyżywienia ludności, szczególnie rolniczej. Aktualnie około 80% obszaru uprawnego zajmują cztery kultury: pszenica, kukurydza, bawełna i koniczyna (bersim). Druga grupa upraw obejmuje kultury, z których każda zajmuje 1—10% powierzchni uprawianej. Łącznie obejmują one około 18% terenów uprawnych kraju; są to: ryż, bób, warzywa, jęczmień, trzcina cukrowa, uprawy trwałe. Z trzeciej grupy łubin, soczewica, kozieradka, ciecierzycza, sezam i arachidy, żadna nie przekracza 1% ogólnej powierzchni uprawnej, a łącznie zajmują one około 3% powierzchni.

Tabela 5. Udział ważniejszych upraw (w %) w ogólnej powierzchni uprawnej [8]

Uprawa	1935—1939	1942—1943	1950—1951	1959—1960
bawełna	21	8	21	19
kukurydza	19	21	16	18
pszenica	17	21	15	14
koniczyna	20	18	24	24
ryż	5	7	8	7
sorgo	4	8	5	4
bób	5	4	4	4
jęczmień	3	5	1	1
inne	6	8	6	9
Razem	100	100	100	100

Bawełna zajmuje szczególną pozycję w gospodarce Egiptu. Jest ona najważniejszą uprawą towarową i głównym artykułem wywozu. Uprawa jej wprowadzona została na początku XIX w. (bawełna uprawiana była w Egipcie w okresie starożytnym, szczególnie zaś w III—II wieku przed naszą erą; następnie uprawa jej całkowicie zanikła) i szybko stała się istotnym elementem gospodarki. W 1824 r. eksport bawełny wynosił około 200 000 kantarów (1 kantar = 44,9 kg), a w 1845 r. już 345 000 kantarów [18, s. 22]. Gwałtowny rozwój obszaru uprawy i produkcji przypada jednakże na lata sześćdziesiąte ubiegłego stulecia, kiedy wybuch wojny secesyjnej zahamował przy-

wóz bawełny ze Stanów Zjednoczonych do Europy. Produkcja bawełny wzrosła do około 3 mln kantarów w 1864 r. i stanowiła prawie 100% dochodów państwa pochodzących z eksportu [18, s. 28]. Dalszy szybki wzrost produkcji¹¹ nastąpił po opanowaniu kraju przez Anglików i wprowadzeniu na szeroką skalę systemu nawadniania ciągłego — do 7,2 mln kantarów w 1907/1908 roku [15, s. 167].

Obecnie pod uprawą bawełny znajduje się około 1,7—1,9 mln feddanów, tj. prawie 20% ogólnej powierzchni uprawnej, z czego 70% na terenach delty w prowincjach Gharbija, Behejra, Dakahlia, Szarkija. Nieco łagodniejszy klimat, jako wynik wpływów Morza Śródziemnego, sprzyja tutaj szczególnie produkcji wysokich gatunków włókna. Roczna wielkość produkcji bawełny odziarnionej kształtuje się na poziomie 350—480 tys. t¹². Około 75% zbiorów stanowi przedmiot eksportu. Ze względu na wysoką jakość (długie włókno) bawełna egipska względnie łatwo zdobywa rynki zagraniczne; jeśli chodzi o włókno długie i ekstra długie, to Egipt dostarcza odpowiednio 45% i 50% światowej produkcji tych gatunków.

Miejsce, jakie zajmuje bawełna w gospodarce Egiptu, jest powodem, że wiele uwagi poświęca się utrzymaniu odpowiednich warunków jej uprawy, stałemu polepszaniu jakości włókna i wzrostowi wydajności¹³. Produkcja i wywóz znajdują się pod ścisłą kontrolą organu państwowego, który czuwa nad jakością eksportu.

Obecnie zarysowuje się tendencja stopniowego ograniczania powierzchni zajmowanej przez bawełnę, niezależnie od tego, że każdego roku powierzchnia ta określana jest centralnie przez państwo [12]. Uzyskane w ten sposób tereny rolne przeznaczają się pod uprawy zbożowe (głównie ryż), warzywa, uprawy trwałe. Ten spadek powierzchni rekompensuje się wzrostem wydajności z ha. Przewiduje się, że w efekcie wzrostu wydajności produkcja bawełny winna zwiększyć się o blisko 25%.

Wśród upraw żywieniowych dwa pierwsze miejsca pod względem powierzchni zajmują kukurydza i pszenica. Kukurydza jest głównym zbożem jarym i jednym z podstawowych środków wyżywienia ludności. Zajmuje ona około 1,8 mln feddanów, tj. około 18% powierzchni użytkowanej rolniczo. Roczny jej zbiór wynosi 1,4—1,7 mln t. Jednakże produkcja krajowa nie zaspokaja potrzeb wewnętrznych i dla-

¹¹ Spadek powierzchni zajętej pod uprawę bawełny oraz koniczyzny spowodowany został koniecznością zwiększenia w czasie wojny obszaru pod uprawami żywieniowymi: kukurydzą, pszenicą, prosem, ryżem, jęczmieniem, warzywami itp.

¹² Np. w sezonie 1960/61 produkcja bawełny wyniosła 478 tys. t; w 1961/62 — 336 tys. t; 1962/63 — 455 tys. t; 1963/64 — 442 tys. t; 1964/65 — 501 tys. t (szacunek) [4, s. 53; 12; 27, nr 2]. Gwałtowny spadek produkcji w sezonie 1961/62 został spowodowany nawiedzeniem plantacji bawełny przez szkodniki.

¹³ Wydajność bawełny w Egipcie jest stosunkowo wysoka, w porównaniu np. ze Stanami Zjednoczonymi czy z sąsiednim Sudanem. Średnia za 1960 r. wyniosła w Egipcie 6,2 q/ha (włókno), podczas gdy we wspomnianych krajach odpowiednio 5,2 q/ha i 3,2 q/ha [14].

tego konieczny jest import ziarna, ponad 100 000 t rocznie [4, s. 21]. W planach rozwoju gospodarki rolnej zbożu temu poświęca się wiele uwagi. Dąży się tu przede wszystkim do wprowadzenia nowych odmian, które pozwoliłyby na zwiększenie wydajności z ha o co najmniej 40% ¹⁴. W ostatnich latach zwraca się również uwagę na rozszerzenie powierzchni uprawnej.

Wśród upraw ozimych pierwsze miejsce zajmuje pszenica. Powierzchnia uprawiana wynosi około 1,5 mln feddanów, tj. około 15% powierzchni użytkowanej rolniczo. Wielkość produkcji rocznej kształtuje się w granicach 1,5 mln t, ale z roku na rok występują tu znaczne wahania ¹⁵. Produkcja krajowa nie pokrywa wewnętrznego zapotrzebowania i każdego roku importuje się znaczne ilości ziarna ¹⁶. Mimo względnie wysokiej wydajności z ha (około 24 q) istnieją znaczne możliwości zwiększenia jej, poprzez dobór najwłaściwszych odmian, dostosowanych do poszczególnych typów gleb.

Coraz większego znaczenia nabiera w Egipcie uprawa ryżu. Zajmuje on obecnie około 7% obszaru uprawnego, jednakże powierzchnia ta ulega z roku na rok znacznym zmianom (między 400 000 a 700 000 feddanów). Przyczyną jest znaczne zapotrzebowanie tej rośliny na wodę i dlatego obszar, jaki w danym roku może być jej przydzielony, zależy od ilości wody, która jest aktualnie w dyspozycji. Obszar ten co roku określany jest centralnie. Obserwuje się też stały wzrost wydajności oraz produkcji ¹⁷. Ryż uprawiany jest głównie w północnej części delty Nilu, skąd pochodzi około 90% jego produkcji, oraz na terenie oazy Fajum. Ryż stanowi również przedmiot eksportu (np. w 1962/63 — około 0,5 mln t), jednakże w latach szczególnych trudności w bilansie żywnościowym wywóz ryżu jest ograniczony. Niemniej w planach przewiduje się utrzymanie, a nawet wzrost eksportu ryżu, co wiąże się też z ustabilizowaniem zajmowanej powierzchni.

¹⁴ Obecna wydajność kukurydzy wynosi około 20 q/ha, lecz pozostaje na znacznie niższym poziomie niż np. w Stanach Zjednoczonych — 32,4 q/ha, czy we Włoszech — 32,5 q/ha [14].

¹⁵ Np. w sezonie 1954/55 produkcja pszenicy wyniosła 1,73 mln t; w 1955/56 — 1,41 mln t; w 1961/62 — 1,44 mln t; w 1962/63 — 1,51 mln t; w 1964/65 — 1,6 mln t [4, s. 51; 27, nr 2].

¹⁶ Np. ogólny import ziarna ze Stanów Zjednoczonych na zasadzie P.L. 480 wyniósł: w 1958/59 — 513,7 tys. t (wartość — 48,3 mln \$; 1959/60 — 985,6 tys. t (72,7 mln \$); w 1960/61 — 1 157 tys. t (79,5 mln \$) [11, s. 15]. W roku 1962 zawarto nowy układ na dostawy żywności w ramach tzw. Food for Peace Agreement, przewidujący m.in. dostawę pszenicy i mąki pszennej — 1,1 mln t w 1963 r., 1,6 mln t w 1964 r., 1,8 mln t w 1965 r. [4, s. 21].

¹⁷ Produkcja ryżu w okresie 1952/53—1962/63 wzrosła z 803 000 t do 1,7 mln t, a więc o ponad 100% [4, s. 51]. W roku 1963 produkcja przekroczyła 2 mln t i podobną wielkość zamierza się osiągnąć w 1965 r. Wydajność z ha wynosi obecnie 50—60 q i została uzyskana dzięki wprowadzeniu na około 90% powierzchni uprawnej nowej odmiany ryżu — „Nahda”. Po zbudowaniu Wysokiej Tamy przewiduje się zwiększenie obszaru uprawianego do około 1 mln feddanów, co pozwoli uzyskać każdego roku 2,5 mln t ryżu, przy czym wyeliminuje się wahania powierzchni [27, nr 1, 4].

Wśród upraw zbożowych pewne znaczenie posiadają jeszcze sorgo oraz jęczmień. Sorgo zajmuje około 4% powierzchni uprawnej, a roczny zbiór ziarna wynosi 0,6 mln t. Jeśli chodzi o jęczmień, zwraca uwagę stały spadek zajmowanej powierzchni — obecnie około 1% ogólnej powierzchni uprawnej, przy rocznym zbiorze około 150 000 t. Jego uprawa koncentruje się głównie na terenie delty (prow. Buhaira) oraz w południowej części doliny, głównie na obszarach, na których utrzymał się jeszcze system nawadniania basenowego. Przewiduje się dalszy spadek powierzchni tej uprawy w związku z kurczeniem się terenów objętych tym systemem nawadniania oraz faktem stale zmniejszającego się spożycia jęczmienia na korzyść kukurydzy i pszenicy.

Ważną uprawą dla eksportu jest cebula, której powierzchnia stale się zwiększa. Obecnie zajmuje ona około 1% powierzchni uprawnej, tj. około 120 000 feddanów. Roczna jej produkcja wynosi 450 000 t, z czego połowa przeznaczana jest na wywóz.

Uprawa trzciny cukrowej koncentruje się na terenie Górnego Egiptu. Zajmuje ona również około 1% powierzchni uprawnej kraju, a produkcja wynosi około 4 mln t. Jest to podstawowy surowiec dla produkcji cukru (około 300 000 t rocznie), którego pewne ilości przeznacza się również na eksport.

Do upraw strączkowych należą w Egipcie przede wszystkim bób, soczewica, łubin, kozieradka i ciecierzycy. Duże jest znaczenie uprawy bobu z racji wartości odżywczych i miejsca, jakie zajmuje w strukturze spożycia ludności. Pod uprawą bobu znajduje się 3,5% ogólnej powierzchni uprawnej kraju, a roczna produkcja wynosi około 250 000 t, z czego połowa spożywana jest przez ludność, a połowę przeznaczają jako karmę dla bydła. Jednakże i tutaj krajowa produkcja nie pokrywa w pełni zapotrzebowania i rocznie importuje się około 15 000 t bobu.

Głównymi kulturami oleistymi (poza bawełną) są orzeszki ziemne, siemię lniane, sezam i rycynus. Łącznie uprawy te zajmują około 1% powierzchni uprawnej. Znaczenia nabiera uprawa orzeszków ziemnych; zajmuje ona około 50 000 feddanów, a roczna produkcja osiąga aktualnie 50 000 t, wykazując przy tym stałą tendencję wzrostu. Około $\frac{1}{3}$ produkcji przeznaczają się na wywóz. Podkreślić jednocześnie należy, że większość olejów, które są przedmiotem konsumpcji krajowej, jest otrzymywana z ziarna bawełny.

Bez mała czwarta część terenów uprawianych zajęta jest w Egipcie przez koniczynę (bersim), tj. około 2 mln feddanów. Miejsce, jakie uprawa ta zajmuje w użytkowaniu ziemi, tłumaczy się dwoma względami. Przede wszystkim w ramach stosowanego zmianowania dostarcza ona glebie niezbędnego składnika — azotu, co przy konieczności nawożenia ziemi, w systemie nawadniania ciągłego, stanowi ważny czynnik, który podnosi urodzajność. Koniczyna stanowi też podstawę wy-

żywienia pogłowa, które przy istniejących warunkach naturalnych środowiska prawie nie znajduje naturalnych pastwisk. Osiągana wydajność koniczyny z 1 ha wynosi 50—70 t.

Obszar zajęty pod uprawy trwałe, warzywa, kwiaty, rośliny lecznicze i aromatyczne wynosi około 480 000 feddanów, tj. prawie 5% ogólnej powierzchni uprawnej. Uprawy trwałe zajmują 130 000 feddanów, natomiast pod warzywami znajduje się około 345 000 feddanów. Produkcja warzyw koncentruje się przeważnie w pobliżu większych ośrodków miejskich i jak dotychczas jest konsumowana na miejscu. Większą uwagę zamierza się zwrócić na produkcję eksportową.

Ponad 50% powierzchni zajętej przez uprawy trwałe stanowią plantacje owoców cytrusowych. Produkcja cytrusów wynosi rocznie 250 000—300 000 t. Egipt jest największym w świecie producentem daktyli — około 480 000 t rocznie (1962 r.). Pewne ilości owoców przeznaczają się na wywóz, jednakże stan aktualny uznany jest za niezadowolający. W planach rozwojowych wiele miejsca poświęca się dążeniu do rozszerzenia powierzchni zajmowanej przez uprawy trwałe oraz do intensyfikacji eksportu.

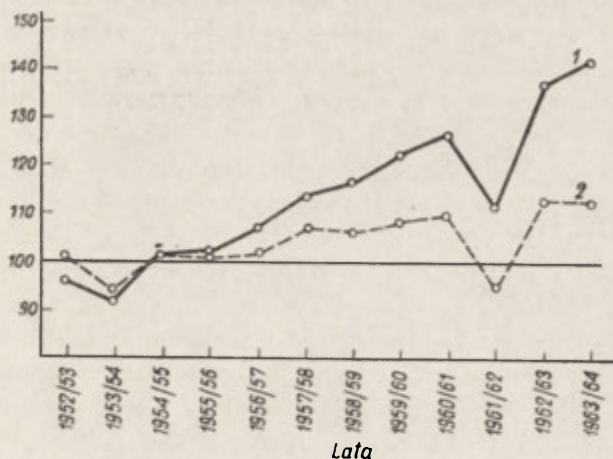
Hodowla zajmuje ważne miejsce w rolnictwie kraju. Jej udział w wartości produkcji rolnej przekracza 16%. Jak już wspomniano, koczownictwo nie ma w Egipcie takiego znaczenia, jak w innych krajach Bliskiego Wschodu, co wynika z warunków naturalnych środowiska. W 1961 r. liczono w kraju około 3,28 mln sztuk bydła rogatego, 1,74 mln szt. owiec, 0,89 mln szt. kóz, 0,20 mln szt. wielbłądów, 1,04 mln szt. osłów. Pogłowie trzody chlewnej, z racji religijnego zakazu spożywania mięsa wieprzowego przez ludność muzułmańską, jest znikome — wynosi około 20 000 szt. W wyżywieniu ludności znaczną pozycję zajmują produkty zwierzęce, a ponadto siła pociągowa zwierząt jest szeroko stosowana w pracach polowych. Ważne znaczenie ma wreszcie rybołówstwo, zarówno na obszarze wód wewnętrznych, jak i na wybrzeżu Morza Śródziemnego i Czerwonego. Roczna wielkość połowów wynosi 80—100 tys. t, z czego 25% przypada na połowy morskie, 60% na połowy w jeziorach i 15% na rybołówstwo w wodach Nilu [12; 40, s. 29—30].

Aktualne kierunki ewolucji w dziedzinie użytkowania ziemi zmierzają przede wszystkim do intensyfikacji produkcji i jej reorganizacji. Wymaga tego zarówno konieczność zaspokajania stale wzrastających potrzeb wyżywienia ludności i ograniczenia wzrastającego deficytu żywnościowego, jak też konieczność dywersyfikacji eksportu.

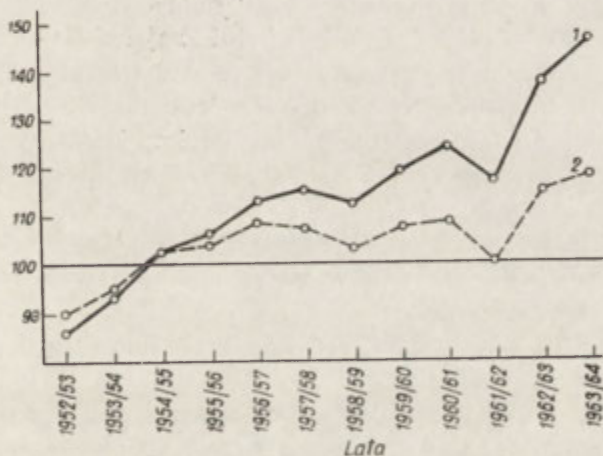
Jak wynika z zamieszczonych wykresów, w ciągu dwunastu lat nastąpił w Egipcie niewątpliwy wzrost zarówno ogólnej produkcji rolnej, jak i produkcji żywnościowej. Wzrost spożycia na głowę był w tym czasie bardziej ograniczony ze względu na szybki przyrost naturalny. Wzrost produkcji żywnościowej nie pokrywał zresztą zapo-

trzebowania, które rosło znacznie szybciej, czego odbiciem jest wykazany wyżej stale zwiększający się import.

Nie wydaje się, aby w istniejących aktualnie warunkach udało się w Egipcie osiągnąć samowystarczalność w dziedzinie produkcji żyw-

Ryc. 1. Indeks produkcji rolniej ogólnej i na głowę [27]
 1962/1953—1956/1957 = 100
 1 — produkcja ogółem; 2 — produkcja na głowę

Ryc. 2. Indeks produkcji żywnościowej ogólnej i na głowę [27]
 1962/1953—1956/1957 = 100
 1 — produkcja ogółem; 2 — produkcja na głowę

nościowej. Próby podejmowane przez organa państwowe dla utrzymania w gospodarstwach rolnych przynajmniej minimum obszaru zajętego przez kultury zbożowe [18, s. 147] nie mogą stanowić rozwiązania problemu, podobnie jak ograniczanie powierzchni zajmowanej pod uprawę bawełny [40, s. 186]. Wiele wysiłku wkłada się w rozszerzanie obszaru nawadnianego, bądź poprzez zagospodarowywanie nowych ziem, bądź

też przez lepsze wykorzystanie terenów już uprawianych. Jednakże modernizacja istniejącej sieci irygacyjnej w bardzo poważnym stopniu zależy od przebudowy dotychczasowych stosunków własnościowych na wsi. Chodzi tu głównie o grupę gospodarstw do 5 feddanów, która obejmuje aktualnie około 51% powierzchni uprawnej kraju. Wprowadzenie racjonalnej sieci nawadniającej i jej właściwe wykorzystanie wymaga większych obszarów uprawnych niż współcześnie uprawiane polećka indywidualne, a tym samym wymaga nowej struktury gospodarstw.

Od przebudowy struktury agrarnej, szczególnie w grupie gospodarstw drobnych, zależy też bardziej racjonalne użytkowanie ziemi oraz wzrost i intensyfikacja produkcji. Pod względem istniejących tutaj możliwości warto podać przykład wprowadzenia do uprawy nowej odmiany ryżu, dzięki czemu zbiera się obecnie z hektara około 60 q, gdy jeszcze w 1954 r. wydajność z hektara wynosiła zaledwie 37,9 q. Można również wskazać, że gdyby w przypadku produkcji pszenicy i kukurydzy udało się osiągnąć wydajność równą poziomowi Belgii (odpowiednio 39 q/ha i 43.1 q/ha w 1960 r.), to z powierzchni aktualnie zajmowanej przez te uprawy w Egipcie uzyskano by w produkcji pszenicy 2,5 mln t, a kukurydzy — 3,3 mln t. Taki stan rzeczy pozwoliłby na zlikwidowanie obecnego deficytu tych zbóż i na zaprzestanie importu. Jednakże należy mieć na uwadze względnie wysoki już poziom wydajności w Egipcie w porównaniu z innymi krajami słabo rozwiniętymi; w związku z tym dalszy jej wzrost będzie się wiązał z coraz to wyższymi kosztami. W obecnych warunkach trudno jest również przyjąć, że tempo wzrostu wydajności zbóż i ich produkcji będą szybsze od tempa wzrostu ludności, zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę fakt istnienia pewnego pułapu wydajności. Wydaje się wreszcie, iż niski poziom konsumpcji, który aktualnie charakteryzuje większość ludności tego kraju, będzie się podwyższał, a w związku z tym wzrastać będzie napięcie bilansu żywnościowego.

Dążenie do zmiany dotychczasowej struktury użytkowania ziemi tłumaczy się dwoma względami:

Po pierwsze — chodzi tu o większe zróżnicowanie produkcji rolnej z uwagi na spożycie wewnętrzne i ze względów eksportowych. To ostatnie wiąże się z tendencją ograniczania pozycji zajmowanej dotychczas przez bawełnę oraz jej charakteru monokulturowego. Rozwój innych dziedzin produkcji eksportowej przewiduje przede wszystkim rozszerzenie upraw owocowo-warzywniczych; dla podjęcia tych upraw Egipt ma warunki szczególnie sprzyjające. Warunki klimatyczne Egiptu pozwalają uzyskiwać zbiory w takich okresach, że zbyt wczesnych odmian łatwo może być dokonywany na chłonnych rynkach Europy. Istnieje tu jednak ważki problem wejścia na te rynki, ponieważ ich aktualna organizacja oraz panująca konkurencja stanowią niewątpliwie

poważną przeszkodę dla nowych producentów i eksporterów. Dużą wagę przywiązuje się również do rozwoju hodowli oraz zwiększenia produkcji mięsa i jego przetworów. Na artykuły te istnieje znaczne zapotrzebowanie rynku wewnętrznego. Rysują się tu również duże możliwości eksportowe, szczególnie na rynki sąsiednich krajów arabskich.

Po drugie — rozwój zróżnicowanej produkcji eksportowej w zakresie upraw trwałych i warzywnych oraz produktów hodowli wymaga odpowiedniej jakości tej produkcji, jej standaryzacji i dostosowania do wymogów rynku międzynarodowego. Dlatego ważną sprawą jest tutaj wdrażanie odpowiedniej kultury produkcji, co wiąże się z podnoszeniem ogólnego poziomu oświaty na wsi. Produkcję taką charakteryzuje również wysoki stopień pracochłonności, jeśli weźmie się ponadto pod uwagę kwestię odpowiedniego przetwórstwa. Rozwój tych dziedzin produkcji może stanowić ważny czynnik łagodzenia przeludnienia agrarnego. Co prawda tego rodzaju zamierzenia wymagają, przynajmniej w okresie początkowym, pewnych nakładów kapitału, jednakże są one niewątpliwie niższe niż koszt uzbrojenia stanowiska pracy w innych gałęziach przemysłu.

Kwestia zmian w zakresie techniczno-ekonomicznym, tzn. nawadniania, użytkowania ziemi, produkcji rolnej — jest niewątpliwie zagadnieniem pierwszorzędnej wagi wobec zadań, jakie stwarza obecna sytuacja gospodarcza kraju. Jak już jednak niejednokrotnie tu podkreślano, przeprowadzenie takich zmian i upowszechnienie racjonalnych metod użytkowania ziemi w oparciu o aktualny poziom agrotechniki napotyka poważne trudności. Konieczne jest tutaj przeprowadzenie zasadniczej reformy w dziedzinie stosunków społecznych i dotychczasowej strukturze własności w rolnictwie.

PRZEMIANY W STOSUNKACH AGRARNYCH

Dalszy rozwój rolnictwa egipskiego zależy, jak wspomniano, nie tylko od zmian w zakresie techniczno-ekonomicznym, takich jak wzrost powierzchni uprawnej, zmiany w technice nawadniania czy w strukturze upraw, lecz przede wszystkim od zasadniczych przemian w strukturze społeczno-własnościowej. Przy specyfice warunków działalności rolniczej konieczność reform agrarnych jest szczególnie widoczna. Trudno bowiem myśleć o wprowadzeniu racjonalnej i nowoczesnej agrotechniki w sytuacji istniejących stosunków własnościowych — silnego rozdrobnienia ziemi, silnego przeludnienia i bezrobocia, braku zainteresowania wyzyskiwanych wieśniaków efektami własnej pracy, zacofania ludności wiejskiej, jej niskiego stanu oświaty itp. Reformy przeprowadzane współcześnie w Egipcie są niewątpliwie daleko idące, lecz trudno sądzić, ażeby miały już ostateczny charakter. Aktualna sytuacja kraju, w którym głównym problemem staje się dostarczenie

pracy i wyżywienia szybko wzrastającej ludności, wpływa na ewolucję zamierzeń, ich stopniową radykalizację, a tym samym na kierunki i zakres podejmowanych rozwiązań.

*

Początki współczesnych stosunków agrarnych, podobnie jak i współczesnych metod produkcji rolnej, wiążą się z reformami, rozpoczętymi w Egipcie w okresie panowania Mohameda Ali na początku XIX w. Kraj, którego gospodarka miała w okresie panowania tureckiego charakter prawie wyłącznie naturalny, wkroczył na drogę reform ekonomicznych i społecznych. Daleko posunięty interwencjonizm państwowy, który wyrażał się wprowadzeniem monopolu handlu zagranicznego, monopolu na zakup i zbyt produkcji rolnej i przemysłowej, intensywną — jak na miejscowe warunki — industrializacją inicjowaną przez państwo (głównie jednak w zakresie produkcji zbrojeniowej), stosowaniem protekcyjnej polityki w stosunku do krajowej produkcji przemysłowej i rolnej, szedł w parze ze wspomnianym już uprzednio rozszerzeniem areалу uprawnego i rozwojem produkcji rolnej. Finansowanie rozwoju przemysłowego oraz innych dziedzin gospodarki państwa odbywało się w oparciu o środki uzyskiwane przede wszystkim w sektorze rolnym. Utrzymywane były niskie ceny zakupu artykułów rolnych, ustanawiane wysokie podatki, wreszcie w szerokim zakresie stosowana była praca przymusowa, np. przy rozbudowie sieci irygacyjnej czy w rozwijających się zakładach przemysłowych. Rozwojowi gospodarczemu towarzyszył rozwój oświaty, przy czym szczególną uwagę zwracano na formowanie kadr fachowych. Opinie zgodne są na ogół co do tego, że w pierwszej połowie XIX w. zaczęto w Egipcie kłaść podwaliny dla rozwoju zróżnicowanej i zrównoważonej gospodarki, która w perspektywie winna była umożliwić podniesienie bardzo niskiej i na niskim poziomie utrzymywanej stopy życiowej ludności [15, s. 83—87 oraz 19, s. 13—23].

Sukcesy militarne, jakie towarzyszyły okresowi panowania Mohameda Ali, pozwoliły mu rozszerzyć granice kraju przez opanowanie Sudanu, znacznej części Półwyspu Arabskiego, Syrii i Palestyny, zagroziły nawet imperium otomańskiemu po zwycięstwie odniesionym nad wojskami sułtańskimi pod Konyą (1832). Interwencja mocarstw europejskich uratowała wtedy władzę sultana i przyczyniła się do zahamowania ekspansji terytorialnej Egiptu. Równocześnie nastąpiła zmiana dotychczasowej polityki gospodarczej kraju. Wzrostem znaczenia Egiptu poczuła się zagrożona Wielka Brytania w swoje dążności do opanowania szlaków komunikacyjnych w kierunku Indii i Dalekiego Wschodu. W 1840 r. Egipcjanie zostali zmuszeni do wycofania się z Syrii i Palestyny, następnie do redukcji armii i floty. Załamaniu uległa również niezależna polityka gospodarcza w wyniku narzucenia

krajowi traktatów handlowych, które otwierały rynek egipski dla towarów europejskich. Wzrost znaczenia Egiptu po przekopaniu Kanału Sueskiego (1869) przyczynił się do dalszego natężenia rywalizacji mocarstw europejskich o zachowanie kontroli nad tym krajem. W efekcie, w 1882 r., Anglicy okupowali Egipt [23].

Reformy zapoczątkowane w dziedzinie rolnictwa przez Mohameda Ali poza stroną techniczno-ekonomiczną dotyczyły nie mniej ważnej dziedziny — a mianowicie stosunków społecznych na wsi. W Egipcie aż do początku XIX w. nie występowała właściwie indywidualna własność ziemi [2, s. 20]. Ziemia należała do państwa, które oddawało ją w użytkowanie lub w dzierżawę. Zmiany, jakie tutaj nastąpiły, dotyczyły likwidacji (fizycznej) Mameluków, w których posiadaniu znajdowała się większość terenów uprawnych kraju, oraz systemu sprzedaży przez państwo praw do ściągania podatków; poborcy podatkowi mieli faktycznie pełnię władzy nad wsią egipską. W okresie 1813—1818 rozdzielono między fellachów i inne kategorie osób około 2 mln feddanów ziemi uprawnej. Poza grupą fellachów rozdział terenów rolnych dokonany został na następujących zasadach [1, s. 186]:

a) około 200 000 feddanów zatrzymali w swoich rękach panujący oraz członkowie jego rodziny, a następnie — wysocy funkcjonariusze państwowi oraz dowódcy wojskowi (tzw. ziemie „ibadiyyat wa gafalik”, zwolnione od podatków),

b) około 100 000 feddanów zatrzymali w swoich rękach dawni dzierżawcy podatków, z którymi nowe władze zawarły odpowiedni układ (tzw. ziemie „awisiya”),

c) około 150 000 feddanów przydzielono szejkom wiosek (tzw. ziemie „machâyekhs”),

d) około 6000 feddanów przyznano urzędnikom zagranicznym, którzy w owym czasie pracowali na terenie Egiptu (tzw. ziemie „al-rizka”, również zwolnione od podatku),

e) wreszcie pewną ilość ziemi przydzielono również Beduinom (tzw. ziemie „al-erbân”).

Pierwsze cztery kategorie otrzymały łącznie około 460 000 feddanów, a więc prawie 25% obszaru, który wówczas był w użytkowaniu rolniczym. W ten sposób utworzone zostały w Egipcie podstawy rozwoju wielkich latyfundiów. W tym okresie jednak państwo zachowało jeszcze własność ziemi, którą oddawano jedynie w użytkowanie poszczególnym osobom.

Wspomniane tutaj zmiany w strukturze własnościowej i systemie dzierżenia ziemi uważać można za etap przejściowy do ustanowienia pełnej własności ziemi. Zmiany te przyczyniły się do rozkładu dotychczasowych stosunków charakterystycznych dla feudalizmu orientального i stanowiły przejście do stosunków postfeudalnych i stosunków kapitalistycznych, do gospodarki towarowej i ustanowienia indywidualnej

własności ziemi. Likwidacji uległa również (1858 r.) kolektywna odpowiedzialność wsi za płacenie podatków, co przyczyniło się do zaniku pozostałości wspólnot wiejskich [19, s. 20]. Gdy Anglicy okupowali Egipt, wprowadzona została pełna własność ziemi.

Wyżej przedstawione zmiany w stosunkach agrarnych doprowadziły do uwłaszczenia fellachów. Dotychczasowa gospodarka naturalna zaczęła się przekształcać w gospodarkę towarową. Po narzuceniu wspomnianego traktatu handlowego z 1840 r. i likwidacji dotychczasowego protekcjonizmu, gospodarka kraju szybko uniezależniła się od obcych wpływów. W sektorze rolnym zmiana orientacji zaznaczyła się szczególnie po 1863 r. Nastąpił wtedy szybki rozwój uprawy bawełny dzięki zahamowaniu jej eksportu ze Stanów Zjednoczonych, na skutek trwającej tam wojny secesyjnej. Wielka Brytania, której przemysł włókienniczy był wówczas jednym z głównych odbiorców bawełny, rozwijając uprawę tej kultury na terenie Egiptu przyczyniła się do tego, że gospodarka rolna kraju zyskała charakter wyraźnie monokulturowy, oparty na eksporcie jednego tylko produktu¹⁸. Proces ten uległ dalszemu pogłębieniu podczas okupacji kraju przez Anglię. Jednakże mimo szybko rozwijających się na wsi stosunków kapitalistycznych, zachowywał się, a nawet umacniał postfeudalny typ władania ziemią, który wyróżnia uprawa roli przez drobnych dzierżawców i drobnych właścicieli. Wielka własność wydzierżawia ziemię pod postacią drobnych parcel [38, s. 63]. Tego rodzaju charakter rolnictwo Egiptu zachowało aż do rewolucji 1952 r.

Przemiany w strukturze dzierżenia ziemi

Rozwój stosunków kapitalistycznych na wsi oraz wprowadzenie monokulturowej, towarowej gospodarki rolnej zorientowanej na eksport, odbiły się na sytuacji materialnej ludności wiejskiej. Postępujący proces zadłużenia chłopów¹⁹, stały wzrost rozdrobnienia ziemi i liczby niesamodzielnich gospodarstw, jak też wysoki stopień koncentracji własności w rękach nielicznej grupy wielkich posiadaczy ziemskich, powodowały daleko posuniętą proletaryzację szerokich mas chłopskich. Następował równocześnie coraz wyraźniejszy proces polaryzacji między nieliczną grupą wielkiej własności ziemskiej i bogatego chłopstwa a szybko wzrastającą liczbą ludności wiejskiej pozbawionej ziemi. Sytuację zaostrzała wysoka stopa przyrostu naturalnego oraz brak właściwie możliwości znalezienia zatrudnienia w słabo rozwijających

¹⁸ W okresie 1860—1865 produkcja bawełny wzrosła z 0,5 mln do 2,14 mln kantarów. W okresie 1863—1867 średnia roczna wartość wywozu bawełny stanowiła blisko 100% ogólnej wartości wywozu Egiptu [19, s. 27—28; szacunek wg zamieszczonej tabeli].

¹⁹ Zadłużenie hipoteczne na wsi wzrosło w okresie 1876—1883 z 0,5 mln do 7 mln funtów. W 1914 r. wynosiło około 60 mln funtów [19, s. 25, przypis 6].

się pozarolniczych dziedzinach gospodarki. Przemiany w zakresie stonków własnościowych przed rewolucją 1952 r. ilustrują tabele 6 i 7.

Tabela 6. Struktura gospodarstw w Egipcie w 1896 i 1952 r. [18]

Grupy własności (w feddanach)	1896				1952			
	liczba gospodarstw w tys.	%	pow. gospodarstw tys. fed.	%	liczba gospodarstw w tys.	%	pow. gospodarstw tys. fed.	%
Poniżej 5	611	79,7	994	19,9	2 642	94,3	2 182	35,5
5—10	144	18,7	1 816	36,3	79	2,8	526	8,8
10—50					69	2,5	1 291	21,5
50—100					6	0,2	429	7,2
100—200	12	1,6	2 192	43,8	3	0,1	437	7,3
Ponad 200					2	0,1	1 117	19,7
Razem	769	100,0	5 002	100,0	2 801	100,0	5 982	100,0

Tabela 7. Zmiany w strukturze gospodarstw w Egipcie [1] (w %)

Rok	Własność w feddanach					
	do 5		5 — 50		ponad 50	
	liczba	pow.	liczba	pow.	liczba	pow.
1894	83,3	21,7	15,4	34,3	1,3	44,0
1914	91,1	26,7	8,1	30,4	0,8	42,9
1930	93,1	31,6	6,3	29,7	0,6	38,7
1952	94,3	35,4	5,2	30,4	0,5	34,2

Analiza danych tabeli 6 każe zwrócić uwagę przede wszystkim na fakt, że w okresie 1896—1952 nastąpił silny wzrost ogólnej liczby gospodarstw — o 265%, podczas gdy w tym samym okresie ogólna powierzchnia uprawna wzrosła zaledwie o 17,6%. Tym samym znacznemu zmniejszeniu uległa średnia wielkość gospodarstwa — z 6,52 na 2,39 feddana.

Największe zmiany miały miejsce w grupie gospodarstw drobnych, do 5 feddanów. Stały wzrost udziału drobnych gospodarstw, których wielkość w wielu wypadkach nie pozwala na wyżywienie ich właścicieli (w Egipcie przyjmuje się, że minimum obszaru, który pozwala wyżyć rodzinie liczącej 5 osób — średnia wielkość rodziny wiejskiej — wynosi 2—2,5 feddana) jest, jak się wydaje, odbiciem bardziej ogólnego procesu, występującego w krajach o wysokim przeludnieniu agrarnym. Presja ludnościowa, wysoka cena ziemi, wysoka renta płacona przez dzierżawców oraz powszechne zadłużenie, przyczyniają się do przyspie-

szczenia procesu parcelacji [20, s. 35], która, co należy jednak podkreślić, odbywa się głównie w grupie gospodarstw drobnych. Stale zwiększające się rozdrobnienie ziemi stanowi dla Egiptu tym większą groźbę, że obejmuje coraz większe obszary rolne, pogłębiając tym samym trudną sytuację rolnictwa kraju.

W dwóch następnych grupach własności (biorąc za podstawę podziału rok 1896) nastąpiły relatywnie mniejsze zmiany. Liczba gospodarstw w przedziale 5—50 feddanów nieco wzrosła, przy równoczesnym nieznacznym wzroście zajmowanej przez nie powierzchni. Nieco większe zmiany daje się zaobserwować w przedziale powyżej 50 feddanów. Pewnemu zmniejszeniu uległa liczba gospodarstw, ale znacznie bardziej zmniejszyła się zajmowana przez nie powierzchnia — o 9,5%. Jak wynika z danych dla 1952 r., w grupie tej własność powyżej 200 feddanów stanowiła zaledwie 0,1% ogólnej liczby gospodarstw, lecz obejmowała prawie 20% powierzchni uprawnej kraju. Największy obszar (159 000 feddanów) znajdował się w posiadaniu króla i jego rodziny. Znaczne tereny były własnością państwową. Część z nich państwo oddawało w dzierżawę, w ramach ogólnie przyjętego systemu drobnego użytkowania. Równocześnie przeprowadzany był rozdział ziem uprawnych, będących własnością państwa, jak też ziem przez państwo na nowo zagospodarowywanych na terenach pustynnych. W okresie 1935—1950 rozdzielono około 183 000 feddanów, jednakże z rozdziału tego skorzystała prawie wyłącznie wielka własność. Przejęła ona 90,7% tych ziem, podczas gdy własność średnia — 7,6%. Własności drobnej przypadło z tego rozdziału zaledwie 1,7% ziemi.

Różnice, jakie występowały między trzema omawianymi tu grupami własności oraz w ramach poszczególnych grup, były ogromne. Należy zwrócić tu uwagę na dwa główne elementy. Przede wszystkim, jak wykazuje tabela 2, najbardziej widoczne różnice istnieją w zakresie dochodów. Po drugie, charakterystyczne jest, że o ile grupy gospodarstw powyżej 5 feddanów wykazują pewną względną stabilność, jeśli chodzi o wielkość stanu posiadania, o tyle w gospodarstwach znajdujących się poniżej tej linii podziału widoczny jest wyraźny proces postępującego szybko rozdrobnienia ziemi i tworzenia się mikrofundiów, które nie dawały właścicielom możliwości utrzymania. Wpływało to na stałe pogarszanie się sytuacji materialnej podstawowej masy ludności wiejskiej, a równocześnie odbijało się na poziomie gospodarki rolnej.

Przedstawiony wyżej obraz, którego podstawą jest formalny stan posiadania, nie oddaje jeszcze istoty stosunków społeczno-własnościowych wsi egipskiej. Przede wszystkim podkreślić należy fakt daleko idącego rozdziału między własnością ziemi a formą jej użytkowania. W ramach wielkich, jak również i średnich majątków ziemskich bezpośrednio gospodarka na roli rzadko była prowadzona przez właściciela. Obszar

gospodarstwa dzielony był z zasady na części, oddawane w użytkowanie drobnym dzierżawcom.

*

Jak wynika z powyższych uwag, w stosunkach społeczno-własnościowych rolnictwa egipskiego szczególne znaczenie miał problem dzierżawy. Dla okresu poprzedzającego rewolucję 1952 r. szacowano, że zaledwie 25% ogólnej liczby gospodarstw kraju zapewniało właścicielom pełne utrzymanie. W pozostałych 75% gospodarstw koniecznością dla ich właścicieli stawało się znalezienie dodatkowej pracy i źródeł zarobku, między innymi przez podejmowanie dzierżawy u gospodarzy zarobniejszych. Niektóre szacunki przyjmują, że 60—70% ogólnej powierzchni ziem uprawnych kraju objętych było systemem dzierżawy, a liczba dzierżawców dochodziła do 4 mln osób [18, s. 207; 32, s. 13].

Nasilenie systemu dzierżawy zaznacza się po II wojnie światowej i wiąże się ze wzrostem dochodowości produkcji rolnej oraz uzyskiwaniem stosunkowo wysokiej renty w przypadku lokaty kapitału w terenach rolniczych. W 1949 r. 60,7% obszaru uprawianego oddawano w dzierżawę, a w 1952 r. — 75% [1, s. 189].

W Egipcie, wśród posiadaczy oddających ziemię w dzierżawę, wyróżnić można dwie grupy. Do pierwszej należą przede wszystkim wielcy właściciele, którzy nie podejmując bezpośredniej gospodarki dzielą majątki na działki i następnie oddają je poszczególnym gospodarzom w użytkowanie za określoną tenutę. W grupie tej, jak się wydaje, winno się również umieścić tych właścicieli, którzy nabytą ziemię, nawet drobne działki, traktują jako lokatę kapitału, sami jej nie uprawiają, lecz oddają w użytkowanie dzierżawcom. Drugą grupę natomiast, bardzo liczną, stanowią właściciele — posiadacze drobnych działek (przeważnie poniżej 1 feddana), którzy nie mogąc utrzymać się ze swojego gospodarstwa, oddają je również większym posiadaczom, a sami albo podejmują dzierżawę gdzie indziej, albo też stają się robotnikami rolnymi, albo wreszcie szukając zajęcia w sektorach pozarolniczych migrują przeważnie do miast. Tym samym w rolnictwie Egiptu można było zaobserwować interesujący proces: z jednej strony w grupie gospodarstw najdrobniejszych zaznaczała się swoista koncentracja ziemi dla wydajniejszej eksploatacji, z drugiej zaś — w szybkim tempie nadal następowało rozdrabnianie własności.

Istotnym elementem, który charakteryzował stosunki społeczne na wsi egipskiej, była kwestia tenuty dzierżawnej. Należność za dzierżawę uiszczano przeważnie w formie naturalnej, chociaż obserwować się dawało coraz częstsze przechodzenie na formę pieniężną lub też mieszaną — należność płacono częściowo pieniędzmi, częściowo w naturze. Wysokość świadczeń zależała od urodzajności gleby, rodzaju upraw, zwyczajów miejscowych itp. Ulegała też znacznym wahaniom w po-

s. szczególnych częściach kraju oraz w poszczególnych latach, nie spadała jednak nigdy poniżej 50% wartości zbiorów. Przeważnie kształtowała się na wysokości 75—80% wartości zbiorów, przy czym nie brano zwykle pod uwagę wkładu pracy i narzędzi dzierżawcy. Wysoki poziom czynszów dzierżawnych wyznaczany był silnym przeludnieniem wsi oraz wysoką ceną ziemi [40, s. 41; 43, s. 26]. Tak np. w latach poprzedzających rewolucję, 1946—1948, cena 1 feddana ziemi uprawnej sięgała 800 funtów, gdy tymczasem jej rzeczywista wartość wynosiła w tym czasie zaledwie 200 funtów [1, s. 189]. Ta wysoka cena ziemi wynikała z faktu, że burżuazja miejska znaczną część oszczędności obracała, jak już wspomniano, na zakup terenów rolnych, uważając to za dobrą lokatę kapitału [39, s. 586].

Do rewolucji 1952 r. w systemie dzierżawy nie występowała na ogół bezpośrednia forma umowy między właścicielami ziemi a dzierżawcą. Dzielił ich łańcuch pośredników, co dodatkowo obciążało bezpośredniego użytkownika ziemi i ważyło na wysokości ustalanego czynszu. Sam kontrakt zawierany był przeważnie na jeden rok i co roku go odnawiano. W efekcie system tego rodzaju uniemożliwiał poczucie stabilizacji wśród dzierżawców i nie zachęcał do podnoszenia produkcji, ani do intensyfikacji uprawy. Brak było zresztą ku temu środków, ponieważ uzyskiwane przez dzierżawcę dochody, po zapłaceniu czynszu i wyrównaniu zaciągniętych w ciągu roku długów, zwykle nie wystarczały na zapewnienie mu nawet podstawowych warunków egzystencji. Wynikał stąd następny ważki problem — wspomniane zadłużenie dzierżawców i robotników rolnych u większych właścicieli, lichwiarzy i kupców. Kwestia zadłużenia znajdowała również odbicie wśród drobnej własności; za długi ziemia przejmowana była przez jednostki gospodarczo mocniejsze i przez wierzycieli, a dotychczasowi właściciele powiększali rzeszę dzierżawców albo robotników rolnych.

Brak zainteresowania w zwiększaniu produktywności rolnictwa obserwowano nie tylko u dzierżawców, ale również u wielkich właścicieli ziemskich. Przeprowadzone szacunki wykazują, że wielka własność przejmowała około 20% ogólnych dochodów z rolnictwa kraju [40, s. 40]. Sumy te jednak rzadko wracały na wieś z przeznaczeniem na inwestycje w gospodarce. Były one głównie lokowane w miastach, w których z zasady przebywali wielcy właściciele; służyły celom konsumpcyjnym, inwestycjom w działach pozarolniczych (głównie w budownictwie mieszkaniowym, co przy silnych procesach urbanizacyjnych zapewniało wysokie dochody z najmu) lub wywożone były za granicę. W najlepszym razie obracane były na zakup ziemi i powiększanie dotychczasowej własności ziemskiej. Uzyskiwanie wysokiej renty z rolnictwa powodowało, że również mieszczaństwo chętnie lokowało swoje nadwyżki w zakupie terenów rolnych, niezależnie od częstego przejmowania ziemi od zadłużonych u nich fellachów.

Problem reformy struktury agrarnej stał się szczególnie palący po drugiej wojnie światowej. Wynikało to z ogólnej sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej, w jakiej znalazł się wówczas Egipt. W kraju wzmagała się opozycja przeciwko obecności wojsk brytyjskich; jednym z przejawów były walki partyzanckie w strefie Kanału Sueskiego na przełomie lat 1951 i 1952 oraz nasilenie żądań rewindykacyjnych. W okresie poprzedzającym rewolucję nastąpiło też istotne pogorszenie się sytuacji gospodarczej, po gwałtownym spadku cen surowców na rynkach światowych. Ekonomia kraju w znacznym stopniu zależna od eksportu bawełny (udział eksportu w dochodzie narodowym wynosił około 30%, a sam eksport bawełny — ponad 75% ogólnej wartości wywozu) szczególnie silnie odczuła zakończenie boomu związanego z wojną koreańską. Wyraźny spadek dochodu narodowego spowodował obniżenie się i tak już niskiego dochodu na głowę, co głównie dotknęło ludność wiejską, wywołując nawet buntury chłopskie. Sytuację zaostrzało ponadto szybkie tempo przyrostu naturalnego.

Podkreślić należy fakt, że istniejąca struktura agrarna ograniczała możliwość rozwoju gospodarczego. Przemysł krajowy cierpiał na brak kapitałów, natomiast środki uzyskiwane w sektorze rolnym nie były przeważnie wykorzystywane w sposób produkcyjny. Wspomniano już, iż lokowano je przeważnie w budownictwie mieszkaniowym²⁰, w zakupie terenów rolnych, a także lokowano za granicą, albo też zużywano na konsumpcję luksusową. Ten stan rzeczy powodował sprzeciw tej części burżuazji miejskiej, która widziała dalszą ewolucję gospodarki kraju w rozwoju stosunków kapitalistycznych w mieście i na wsi oraz w rozszerzaniu rynku wewnętrznego dla krajowej produkcji przemysłowej. Projekty reform agrarnych nie mogły się doczekać realizacji, ponieważ wielka własność ziemska, która miała przewagę w ówczesnych organach ustawodawczych i poparcie dworu, zdecydowanie przeciwstawiała się ograniczaniu swego stanu posiadania, swoich wpływów i znaczenia [1, s. 198]. Obok antagonizmu, jaki występował między klasą feudalną i związanymi z nią kręgami dworu królewskiego a burżuazją, druga podstawowa linia podziału przebiegała w łonie samej burżuazji, mianowicie między wielką burżuazją, często kompradorską, mającą powiązania z arystokracją ziemską oraz elementami obcego kapitału (który miał w Egipcie silną pozycję), a kręgami średniej i drobnej burżuazji. Ta ostatnia grupa stała się w efekcie siłą napędową rewolucji z 1952 r., wysuwając hasła nacjonalizmu, reform społecznych, modernizacji i rozwoju gospodarki. Reprezentantami tej grupy byli właśnie „wolni oficerowie”, sprawujący do dziś władzę w kraju.

²⁰ Już po rewolucji, w 1956 r., wydana ustawa nr 344 ograniczała inwestycje w budownictwie. W 1956 r. inwestycje w dziedzinie budownictwa stanowiły 47,3% ogółu inwestycji w kraju, a 75,6% ogółu inwestycji prywatnych [1, s. 197].

Zakres pracy nie pozwala na szczegółową analizę i charakterystykę sytuacji politycznej i społecznej w okresie poprzedzającym rewolucję. Należy wszakże podkreślić, iż ustroj, jaki ukształtował się po rewolucji 1952 r. w Egipcie, należy do tzw. grupy „ustrojów pośrednich” [22 i 39], które odznaczają się ścisłym powiązaniem kapitalizmu państwowego z drobnomieszczaństwem i bogatym chłopstwem. Ustroj taki wykazuje dążenie do wyeliminowania z życia politycznego i gospodarczego wielkiej burżuazji i klasy feudałów oraz kapitału zagranicznego. W tym kierunku szła linia postępowania władz egipskich w okresie po rewolucji.

Sytuacja w dziedzinie stosunków społecznych w rolnictwie spowodowała, że pierwsza ustawa o reformie rolnej została wprowadzona w życie zaraz po ustaleniu się nowego ustroju — w 1952 r. Ustawa określała górny pułap własności ziemskiej, wprowadzała przymus wstępowania do kooperatyw dla otrzymujących ziemię, wreszcie regulowała prawa dzierżawców i robotników rolnych.

Górny pułap posiadania ziemi w stosunku do wielkiej własności określony został na 200 feddanów, z tym że właściciele mogli jeszcze 100 feddanów zapisać swoim dzieciom (po 50 feddanów). Tak więc w efekcie wielka własność ziemska nie została właściwie naruszona. Bardzo nieliczna grupa wielkich posiadaczy miała bowiem więcej niż 300 feddanów ziemi. Reforma ta nie objęła również początkowo ziem należących do cudzoziemców i fundacji religijnych. Z podziału wyłączono też ziemie pustynne, które znajdowały się w trakcie zagospodarowywania, zarówno przez osoby prywatne, jak i prawne, ziemie należące do towarzystw przemysłowych, które swoją działalność produkcyjną opierały na gospodarce rolnej, wreszcie ziemie należące do naukowych towarzystw rolniczych. Ziemie uzyskane z reformy były rozdzielane między biednych chłopów, dzierżawców i robotników rolnych, przy czym pierwszeństwo miały dwie ostatnie kategorie. Korzystać z reformy mogła rodzina nie posiadająca więcej niż 10 feddanów. Wielkość przydzielanych działek nie mogła przekraczać 5 feddanów na rodzinę i nie mogła być mniejsza niż 2 feddany. Zależała ona od liczebności rodziny, wieku jej członków, ich zdolności produkcyjnej oraz kosztów utrzymania, jakie się aktualnie kształtowały w danym regionie.

Za ziemię wywłaszczoną płacono jej dawnym posiadaczom odszkodowanie w wysokości 70-krotnego wymiaru podatku gruntowego. W Egipcie wynosił on 2—4 funtów z feddana, tzn. 140—280 funtów za feddan [43, s. 32 oraz 40, s. 45]. Tym samym wartość ziemi została ustalona na rzeczywistym poziomie. Odszkodowanie obejmowało też budynki, urządzenia trwałe oraz inwentarz żywy. Odszkodowanie wypłacano pod postacią 3-procentowych obligacji państwowych, których spłata przewidziana była na 30 lat.

Korzystający z reformy rolnej obowiązani byli spłacić wartość otrzymanej ziemi w ciągu 30 lat. Cenę ziemi określono na tych samych zasadach co wysokość płaconych odszkodowań. Ponadto otrzymujący ziemię musiał dodatkowo płacić rocznie 3% jej wartości oraz jednorazowo wnieść 15% jej wartości tytułem pokrycia kosztów administracyjnych reformy. Dopiero po spłaceniu wszystkich należności (a więc po 30 latach) uzyskiwało się pełny tytuł własności ziemi.

Tak więc w założeniu pierwszej ustawy o reformie rolnej z 1952 r. było jej „samofinansowanie”, co oznaczało w efekcie przerzucenie kosztów na barki tych, którzy ziemię otrzymywali, jak też pełną odpłatność na rzecz dawnych właścicieli. Oznaczało to również utrzymanie pozycji ekonomicznych klasy dawnych feudałów. Na obszarach objętych reformą do 1957 r. wywłaszczono łącznie 386 000 feddanów [13, s. 33 oraz 43, s. 195], a rozdzielono między fellachów około 264 000 feddanów [40, s. 49].

Ograniczony zakres pierwszej wersji ustawy o reformie oraz zbyt mała ilość ziemi, jaką uzyskano do podziału, spowodowały konieczność jej nowelizacji. W 1957 r. wywłaszczeniem objęto ziemie należące do cudzoziemców oraz stowarzyszeń religijnych („wakf”). Równocześnie przedłużono okres spłaty za otrzymaną ziemię z 30 na 40 lat, zmniejszono o połowę ratę roczną (do 1,5%) oraz obniżono koszty administracyjne do 10% [2, s. 207].

Kolejnej modyfikacji ustawy o reformie dokonano w 1961 r. Obniżony został dotychczasowy pułap własności z 200 na 100 feddanów (z zachowaniem prawa przekazania po 50 feddanów dla dwojga dzieci), przy czym wielkość ta (100 feddanów) odnosiła się do ziem uprawnych i pozostających w ugorowaniu oraz do terenów pustynnych. Ziemia podlegała również wywłaszczeniu za odszkodowaniem, z tym jednak, że właściciele otrzymywali 4% obligacje państwowe podlegające wykupowi w ciągu 15 lat, z pewnymi jeszcze dodatkowymi korzyściami. Równocześnie zmniejszony został obszar, jaki dotychczas przydzielano chłopom — do 2—3 feddanów.

Łączna powierzchnia terenów objętych ustawą o reformie rolnej wynosiła w 1961 r. 1 120 648 feddanów, z czego 978 000 feddanów uzyskano z nadwyżek przejętych od wielkiej własności, 104 311 feddanów — to ziemie należące do stowarzyszeń religijnych, resztę zaś — z obszarów należących do cudzoziemców, towarzystw przemysłowych i rolnych oraz funduszu ziemi pozostającego w gestii ministerstwa rolnictwa. Do końca 1964 r. rozdzielono 523 054 feddanów, z czego skorzystało 210 648 rodzin, tj. około 1 mln osób. Przewidywano, że do końca 1965 r. rozdzieli się łącznie 646 755 feddanów między 272 508 rodzin, na ogólną liczbę około 1,4 mln rodzin pracujących na roli [2, s. 23].

Zmiany w strukturze gospodarstw rolnych po kolejnych etapach reformy rolnej przedstawia tabela 8 [2, s. 22; 19, s. 156; 13, s. 33].

Tabela 8. Struktura gospodarstw rolnych w Egipcie [2, 19, 13]

Wielkość gospodarstw w feddanach	1952 przed reformą				1961				1961 po reformie			
	liczba gospodarstw		powierzchnia		liczba gospodarstw		powierzchnia		liczba gospodarstw		powierzchnia	
	w tys.	%	tys. fed.	%	w tys.	%	tys. fed.	%	w tys.	%	tys. fed.	%
poniżej 5	2 642	94,3	2 122	35,5	2 870	94,6	2 660	44,3	2 919	94,7	3 172	51,7
5—10	79	2,8	526	8,8	79	2,6	530	8,8	79	2,6	530	8,6
10—50	69	2,5	1 291	21,5	69	2,2	1 300	21,7	69	2,3	1 300	21,2
50—100	6	0,2	429	7,2	11	0,4	630	10,5	11	0,3	630	10,3
100—200	3	0,1	437	7,3	3	0,1	450	7,5	5*	0,1	500*	8,2
ponad 200	2	0,1	1 177	19,7	2	0,1	430	7,2	—	—	—	—
Razem	2 801	100	5 982	100	3 034	100	6 000	100	3 083	100	6 132	100

* Pozycja ta odnosi się prawdopodobnie do gospodarstw posiadających 100 feddanów.

Przeobrażenia struktury własnościowej, jakie dokonały się w wyniku reform rolnych w okresie 1952—1961, sprowadzały się w zasadzie do określenia maksymalnej wielkości stanu posiadania, nie spowodowały natomiast i nie mogły spowodować zasadniczej poprawy w grupie gospodarstw najmniejszych czy też nadzielenia ziemią bezrolnych, ze względu na ograniczoną ilość ziemi pozostającą do rozdziału. Dlatego też inne zarządzenia, jakie towarzyszyły rozdziałowi ziemi, a szczególnie położenie nacisku na nową organizację rolnictwa na zasadach spółdzielczych, wymagają tutaj szerszego omówienia, gdyż prowadzą w efekcie do powstania nowej struktury przestrzennej gospodarki rolnej w Egipcie.

Rozwój spółdzielczości rolnej

Istotnym elementem w reformie struktury agrarnej jest obowiązek wstępowania do kooperatyw rolniczych tych wszystkich, którzy otrzymali ziemię. W ramach kooperatyw następuje organizacja produkcji rolnej przez ustalenie właściwych dla danego terenu zasad zmianowania, przez dostarczanie ziarna selekcyjnego, nawozów sztucznych, instruktażu, kredytów, organizację nawadniania i zbytu produkcji. Równocześnie kooperatywy miały za zadanie zabezpieczać spłatę udzielanych kredytów, czuwać nad terminowym płaceniem podatków, ściągać należność za ziarno, nawozy itp., jak i wypłacać przypadający na każdego członka dochód. Równocześnie stanowią one sprawny aparat podatkowy. Poza tym, w ramach kooperatyw organizowane są różnorodne formy pracy pozarolniczej, głównie rzemieślniczej, co pozwala fellachom na uzyskiwanie dodatkowych dochodów, a także ma w jakimś stopniu łagodzić chroniczne bezrobocie na wsi. Z końcem 1963 r. liczone w kraju około 1500 kooperatyw powstałych na terenach rozdzielonych w wyniku reformy; organizacja dalszych znajdowała się w toku. Założeniem

kooperatyw była ochrona członków przed wpływami bogatych chłopów i wielkich właścicieli oraz ponownym zadłużaniem u lichwiarzy czy kupców. Obowiązuje nakaz, ażeby większość wybieralnych członków zarządu spółdzielni [23] posiadała nie więcej niż 5 feddanów.

System spółdzielczy, który obejmował ziemię rozdzieloną w ramach reformy rolnej, i które już uprzednio były przedmiotem eksploatacji, nie powodował jednakże zasadniczych zmian w dotychczasowych, tradycyjnych sposobach gospodarowania. Jedynie na terenach nowo zagospodarowywanych obowiązywały zmienione kryteria. Było to wynikiem odmiennych warunków, takich jak jednolity plan zagospodarowania przestrzennego terytorium, racjonalna sieć irygacyjna itp., które powodowały, że osadnictwo jak i gospodarka rolna na nowych ziemiach znajdowały się pod ściślejszą kontrolą państwa. Typ spółdzielczości osadniczej różni się więc zasadniczo od tych kooperatyw, które organizowano na terenach dawno zasiedlonych.

Aktualna struktura własności, w której ponad 90% gospodarstw, obejmujących ponad 50% terenów uprawnych, liczy poniżej 5 feddanów, oraz szybko postępujące rozdrobnienie ziemi (każdego roku — dane dla 1958 r. — około 100 000 gospodarstw dzielonych jest na działki poniżej 5 feddanów, w tym około 60 000 w ramach działów rodzinnych) stanowią szczególnie niekorzystne zjawisko i wpływają hamująco na reformę stosunków agrarnych na wsi. Co prawda wprowadzony został zakaz podziału gospodarstw liczących mniej niż 5 feddanów, jednakże wobec wysokiej ceny ziemi oraz silnej presji demograficznej, postępujący proces rozdrobnienia tylko w niewielkim stopniu został zahamowany.

Tego rodzaju sytuacja spowodowała konieczność poszukiwania nowych rozwiązań organizacyjnych. Od 1960 r. przeprowadzono próby grupowania drobnych i średnich gospodarstw rolnych w większe jednostki produkcyjne, bez naruszenia indywidualnej własności ziemi. Tereny rolne zostają skomasowane, wyznacza się bloki uprawne o powierzchni 20—50 feddanów i wprowadza odpowiednie zmianowanie dwu- albo trzyletnie. Próby te dały zadowalające rezultaty, w związku z czym w 1961 r. ten system spółdzielni rolniczych zastosowano w 103 wsiach. W 1964 r. spółdzielnie te objęły już 4000 wsi [2, s. 25]. Nowy typ organizacji gospodarki rolnej ma na celu przede wszystkim ilościowy wzrost produkcji dzięki bardziej racjonalnemu użytkowaniu ziemi, bardziej racjonalnej gospodarce wodą, unowocześnieniu sieci kanałów itp. Niemniej jednak prowadzi on do zasadniczych zmian strukturalnych w społecznej i gospodarczej organizacji życia na wsi.

W chwili obecnej trudno jest jeszcze przewidzieć wszystkie skutki i efekty tej nowej polityki w dziedzinie rolnictwa. Akcja znajduje się dopiero w początkowym stadium realizacji i nawet brak jest bardziej szczegółowych danych odnośnie zasad, na jakich odbywa się tu praca

poszczególnych członków tych spółdzielni, jak następuje podział dochodów itp. Zakładając, że akcja ta będzie nadal realizowana, w jej zasięgu znajdzie się znaczna część obszarów rolnych kraju. Przyjmując, że jedynie właściciele gospodarstw do 5 feddanów obowiązani będą wejść do nowo tworzonych spółdzielni (obecnie obejmują one również gospodarstwa o większej powierzchni), to łączna powierzchnia uprawna wyniesie tu ponad 50% terenów rolnych kraju, tj. około 3,17 mln feddanów. Tym samym udział sektora społecznego w rolnictwie Egiptu znacznie wzrośnie i można sądzić, że będzie on miał tendencję do dalszego rozszerzania się.

Zagadnienie dzierżawy

W ramach reformy stosunków agrarnych wiele uwagi poświęca się problemowi dzierżawy. Ustawa o reformie określała, że ziemie można oddawać w dzierżawę jedynie osobom, które ją bezpośrednio uprawiają. Tym samym chodziło o zlikwidowanie dotychczasowego rozgałęzionego systemu pośrednictwa, jaki występował między właścicielami ziemi a bezpośrednim jej użytkownikiem. Określony też został górny pułap tenuty dzierżawnej, który nie może przekraczać 7-krotnej sumy podatku ziemskiego, a w wypadku gdy należność regulowana jest w naturze — to udział właściciela w dochodzie nie może przekraczać jego połowy, już po potrąceniu innych wydatków. Ograniczeniu uległa również wielkość dzierżawionego obszaru — do maksymalnej powierzchni 20 feddanów. Wreszcie określono minimum okresu trwania dzierżawy na 3 lata, co niewątpliwie przyczyni się do zapewnienia większej stabilizacji dzierżawców i zainteresowania ich wynikami gospodarki²¹.

Aktualny zasięg dzierżawy jest jeszcze znaczny [32, s. 13]. Obejmuje on około 3,1 mln feddanów, tzn. nieco ponad połowę użytków rolnych kraju, chociaż w porównaniu z okresem sprzed reformy, kiedy dzierżawy obejmowały około 75% ziem uprawnych, nastąpił tu pewien spadek. Tłumaczyć to można z jednej strony likwidacją części wielkiej własności ziemskiej, która podlegała ustawie o reformie rolnej, i obejmowaniem ziemi przez dotychczasowych dzierżawców i bezrolnych, z drugiej zaś tendencją, jaka występuje wśród aktualnej wielkiej własności do przechodzenia na gospodarke bezpośrednią z zastosowaniem siły najemnej [9, s. 260]. Brak jest, niestety, materiałów, które pozwoliłyby na ustalenie, czy bezpośrednio gospodarowanie w ramach wielkiej własności przyczyniło się obecnie do uzyskania lepszych rezultatów w produkcji rolnej [2, s. 24]. Podkreślić jednak należy, że system dotychczasowej dzierżawy umożliwiał w ramach gospodarki rodzinnej egzystencję występującej na wsi nadwyżce siły roboczej. Tymczasem w nowych warunkach następuje

²¹ Zarządzona została obniżka opłaty dzierżawnej z 20—50 funtów rocznie z feddana do 14—28 funtów. Tym samym uległy podwyższeniu dochody dzierżawców, średnio o 50% [21, s. 96—97].

wzrost liczby osób poszukujących pracy, a tym samym występuje dalsze zaostrzenie się kwestii bezrobocia. Co prawda ustawa o reformie zajęła się również zagadnieniem wynagrodzenia robotników rolnych i ustalenia jego minimalnego poziomu. Jednakże sprawa taka trudna jest do przeprowadzenia, gdyż nacisk na rynek pracy nie sprzyja przestrzeganiu zarządzeń, a robotnicy rolni, jak dotąd, nie posiadają efektywnie działającej organizacji związkowej, która by chroniła ich interesy.

ZAKOŃCZENIE

Dotychczasowe rozważania, chociaż nie wyczerpują całokształtu zagadnień rolnictwa Egiptu, pozwalają jednakże wykazać, że centralnym problemem kraju jest przede wszystkim jego sytuacja demograficzna; wokół tego problemu koncentruje się w rzeczywistości, w sposób pośredni lub bezpośredni, gros poczynań, mających na celu dostosowanie gospodarki do zadań, jakie stwarza „dylemat ludnościowy”. Zadania, jakie aktualnie stoją przed rolnictwem ZRA są, ogólnie mówiąc, dwójakiego rodzaju.

Po pierwsze, chodzi tu o maksymalizację produkcji środków żywnościowych, surowców dla przetwórstwa rolno-spożywczego oraz rozszerzenie i zróżnicowanie eksportu rolnego.

Po drugie, chodzi o maksymalizację zatrudnienia w sektorze rolnym, celem rozładowania istniejącego na wsi silnego bezrobocia. Wzrost migracji do miast nie rozwiązuje zagadnienia w skali gospodarki całego kraju, ponieważ alternatywa, jaką mogłoby tu być zatrudnienie w przemyśle czy usługach, w wypadku Egiptu nie wchodzi w rachubę. Nowoczesny przemysł jest coraz bardziej pracooszczędny, a tym samym trudno sądzić, ażeby był w stanie wchłonąć nawet aktualny coroczny przyrost siły roboczej. W odniesieniu zaś do usług obserwuje się coraz wyraźniejsze „przeludnienie usługowe”, obok otwartego i stale wzrastającego bezrobocia w miastach, powodowanego właśnie napływem ludności wiejskiej.

Aby wspomniane wyżej zadania mogły zostać zrealizowane, konieczna jest zasadnicza przebudowa istniejących stosunków społeczno-własnościowych na wsi. Równocześnie tego rodzaju przeobrażenia wymagają aktywizacji biernej na ogół ludności wiejskiej.

Jak starano się wykazać, zakres dotychczasowych przemian, które zapoczątkowane zostały w rolnictwie w wyniku rewolucji 1952 r., jest niewątpliwie znaczny. Wydaje się jednak, że przeobrażenia te, szczególnie w dziedzinie stosunków społecznych, ciągle jeszcze znajdują się w stadium początkowym. Przy istniejącym silnym przeludnieniu wsi oraz braku alternatywnych, jak dotąd, możliwości zatrudnienia, ekonomiczna pozycja wielkiej własności i kapitalistów wiejskich w stosunku do podstawowej masy bezrolnych i bezrobotnych pozostaje nadal

silna. Nie należy również lekceważyć roli tradycyjnych struktur społecznych, czego wyrazem jest istniejąca nadal poważna zależność fella-chów od szefów wsi (omdów) czy szejków rodowych. Wydaje się jednak, że w przewyżczeniu dotychczasowego tradycyjnego charakteru struktur społecznych na wsi istotne znaczenie mieć będzie rozszerzanie oświaty, na którą położono duży nacisk. Wart jest równocześnie podkreślenia wysiłku, jaki podjęto dla podniesienia stanu sanitarnego wsi, przede wszystkim zaś zapewnienie każdej osadzie czystej wody pitnej. W 1965 r. już 80% ludności wiejskiej (wobec 12% w 1952 r.) korzystało z czystej wody.

Reforma stosunków społeczno-własnościowych w rolnictwie odbywa się obecnie głównie przez rozszerzanie sektora uspołecznionego — przez coraz bardziej intensywny rozwój różnorodnych form spółdzielczości, a zwłaszcza gospodarstw spółdzielczych. Mimo zastrzeżeń, z jakimi często można się spotkać co do efektywności tego rodzaju organizacji gospodarki rolnej w krajach Trzeciego Świata, istnieją co najmniej trzy elementy, które pozwalają przypuszczać, że w konkretnej sytuacji egipskiej droga spółdzielczego rozwoju wsi nie tylko zostanie utrzymana, ale będzie nadal się umacniać.

1° Trudno zakładać, że Egipt osiągnie taki przyrost ziem uprawnych, który pozwoliłby wszystkim bezrolnym (aktualnie 75% ludności wiejskiej) oraz posiadającym gospodarstwa niesamodzielne, uzyskać obszar, zapewniający im choćby minimum egzystencji. Dążenie do wspomnianej wyżej maksymalizacji produkcji oraz zatrudnienia trudne byłoby też do zrealizowania przy istniejącym i nadal pogłębiającym się rozdrobnie-niu własności. Co prawda wraz z przechodzeniem na gospodarkę wielko-obszarową istnieje niebezpieczeństwo zmniejszenia się zapotrzebowania na siłę roboczą. Intensyfikacja i dywersyfikacja produkcji oraz rozwój przemysłu rolno-przetwórczego otwierają jednak znaczne możliwości dla zatrudnienia nadwyżki ludnościowej wsi.

2° Podjęcie licznych wielkich inwestycji, związanych z rozwojem rolnictwa, modernizacją sieci irygacyjnej, rozszerzeniem powierzchni uprawnej, i zmiany w strukturze użytkowania ziemi, nie pozwoli uzyskać zamierzonych efektów przy równoczesnym zachowaniu dotych-czasowych stosunków własnościowych, opartych na drobnej gospodarce chłopskiej i drobnej dzierżawie. Prowadzone aktualnie prace nad nową organizacją przestrzenną gospodarki rolnej mają na celu dostosowanie jej do tych właśnie zmian. Należy tu może zwrócić uwagę na jedno zagadnienie, które, jak dotąd, w niewielkim jeszcze stopniu brane jest pod uwagę. W warunkach egipskich kwestia racjonalnego wykorzystania zasobów wody (stały wzrost zapotrzebowania ze strony rolnictwa, rozwijającego się przemysłu, rozrastających się miast itp.) stawać się będzie w coraz większym stopniu elementem określającym kierunki produkcji rolnej i charakter użytkowania ziemi, w sensie wprowadzania

upraw wodooszczędnych, zapewniających jednocześnie maksymalną wydajność i dochodowość, tym razem w stosunku do ilości wody potrzebnej dla nawodnienia danej uprawy i kosztu związanego z dostarczeniem jej na pole. Przykład Izraela, gdzie kwestia wody rysuje się aktualnie szczególnie ostro i gdzie z tego względu zaniechano np. uprawy koniczy, a ogranicza się już uprawę lucerny [24], pozwala sądzić, że problem ten stanie z czasem przed rolnictwem Egiptu. Wymagać to będzie od rolnictwa kraju odpowiedniej organizacji, dostosowanej do tego rodzaju warunków gospodarowania.

3° Przy reformie stosunków społeczno-własnościowych i wprowadzaniu zasad kolektywnego gospodarowania dość istotnym elementem jest występowanie większego niż gdzie indziej nawyku chłopca egipskiego do wspólnej pracy, narzuconego istnieniem gospodarki nawadnianej i centralnej sieci nawadniającej. W całym okresie historii kraju widoczna jest konieczność bliskiego współżycia i współdziałania poszczególnych grup społecznych i poszczególnych ludzi, wzajemna ścisła ich współzależność, co w silniejszym stopniu — niż gdzie indziej — spowodowało wykształcenie się specyficznej więzi społecznej wśród ludności wiejskiej. Istnienie tej więzi może stanowić podstawę i ułatwić przebudowę stosunków agrarnych na zasadach kolektywnych.

Aktualny charakter stosunków społeczno-własnościowych oraz kierunki przeobrażeń, które winny nastąpić wobec istniejącej sytuacji demograficznej, określają w sposób wyraźny rolę państwa jako inicjatora tych przemian oraz tłumaczą wzrost zarówno ingerencji jak i centralizacji decyzji. Poza rozszerzającym się stale sektorem uspołecznionym w rolnictwie, rola ta zaznacza się również w innych dziedzinach gospodarki kraju (szacuje się np., że w 1965 r. sektor publiczny obejmował już ponad 80% środków produkcji kraju), czemu sprzyja zresztą charakter ustroju. Co prawda obecnie daje się zaobserwować tendencję w kierunku jego demokratyzacji, poprzez aktywizację ludności zarówno w dziedzinie politycznej jak i gospodarczej; w parlamencie oraz we władzach Socjalistycznego Związku Arabskiego (jedyna partia polityczna w ZRA) połowa miejsc zagwarantowana jest dla pracujących; w zarządach przedsiębiorstw państwowych reprezentowani są robotnicy. Również na wsi widoczna jest podobna tendencja: np. we władzach spółdzielni, jak wspomniano, co najmniej $\frac{2}{3}$ miejsc wybieralnych winni statutowo zajmować małorolnicy, natomiast z władz tych wykluczeni są przedstawiciele dawnych klas posiadających.

Te tendencje do demokratyzacji nie oznaczają wszakże, ażeby rola państwa miała ulec ograniczeniu czy zmniejszeniu. W warunkach egipskich przypuszczać można, że centralizacja decyzji i zarządzania będzie się nadal utrzymywać. Przemiany zachodzące w rolnictwie, niezależnie od ich kierunków i tendencji, określone zostaną w efekcie sytuacją, która wynika z ograniczonych możliwości rozszerzenia po-

wierzchni ziem uprawnych i szybkiego wzrostu liczby ludności. Ponieważ mało prawdopodobna jest masowa emigracja nadwyżki ludności za granicę, dlatego też w odniesieniu do wsi ewolucja stosunków agrarnych i kierunków użytkowania ziemi kształtować się będzie pod silnym wpływem konieczności przystosowania się do zaistniałej sytuacji demograficznej.

LITERATURA

- [1] Abdel-Malek A., La question agraire en Egypte et la réforme de 1952, Tiers-Monde, no 9—10, 1962, s. 181—216.
- [2] Abdel-Malek A., La réforme agraire en Egypte (RAU): Problèmes et perspectives. Développement et Civilisation, no 22, 1965, s. 19—27.
- [3] Abdel-Rahman I. H., Manpower planning in the UAR. Etudes Mensuelles sur l'Economie et les Finances de la Syrie et des Pays Arabes, no 66, 1963, s. 34—47.
- [4] The Africa and West Asia Agriculture Situation. Supl. nr 5 to the 1963 World Agriculture Situation. Washington 1963.
- [5] Birot P., Dresch J., 1952, La Méditerranée et le Moyen-Orient, t. II, Paris.
- [6] Bruhnes J., 1934, La géographie humaine. Paris.
- [7] Butzer K., Environment and Human Ecology in Egypt during Pre-dynastic and Dynastic Times. Bulletin de la Société Géographique de l'Egypte, vol. 32, 1959, Cairo.
- [8] Central Bank of Egypt. Economic Bulletin, nr 2, 1961.
- [9] Dowidar M., Le développement économique de l'Egypte depuis 1952, Tiers-Monde, no 18, 1964, s. 255—272.
- [10] Dudley Stamp L., 1964, Africa. A Study of Tropical Development. London.
- [11] Economic Development in the Middle-East 1959—1961. N. Y. 1962.
- [12] Egypt. The Quarterly Economic Review, no 50, London 1965.
- [13] Egypt. Statistical Pocket Yearbook. Cairo 1955.
- [14] FAO. Production Yearbook. Rome 1960.
- [15] Gordonow L. Sz., 1963, Egiptet. Moskwa.
- [16] Hamdan G., 1961, Evolution d'agriculture irrigue en Egypte. Rozdz. pracy: Histoire de l'utilisation des terres des régions arides.
- [17] Hurst H., 1952, The Nile. London.
- [18] Issawi Ch., 1954, Egypt in Mid-century. London.
- [19] Issawi Ch., 1963, Egypt in Revolution. London.
- [20] Jasiński B., 1965, Struktura rolna a wzrost gospodarczy. Warszawa.
- [21] Jastrzębska-Smolaga H., 1964, Reforma rolna w ZRA. IER. Przyczynki do zagadnień rolniczych w krajach słabo rozwiniętych. Zeszyt 64. Warszawa.
- [22] Kalecki M., Uwagi o społeczno-gospodarczych aspektach „ustrojów pośrednich”. Ekonomista, 1965, nr 3.
- [23] Kirk G. E., 1957, A Short History of the Middle East. New York.
- [24] Klatzman J., L'eau dans l'économie israélienne. Tiers-Monde, 1962, no 9—10.
- [25] Lange O., 1964, Wstęp do pracy zbiorowej: Agriculture Land Reforms and Economic Development. Warszawa.
- [26] Lipski W., 1965, Rolnictwo krajów rozwijających się. Warszawa.

- [27] Monthly Bulletin of Agriculture Economics and Statistics. Rome 1965, no 1—5.
- [28] National Bank of Egypt. Economic Bulletin, no 4.
- [29] Nurske R., 1962, Problemy tworzenia kapitałów w krajach gospodarczo słabo rozwiniętych. Warszawa.
- [30] Observateur du Moyen-Orient et de l'Afrique, 1965, no 18.
- [31] Projets de l'organisation publique de colonisation des déserts. Cairo 1960. (Maszynopis powielony).
- [32] Riĵad H., 1964, L'Egypte Nasserienne. Paris.
- [33] Rościszewski M., Niektóre problemy Bliskiego Wschodu. Wiś Współczesna. 1963, nr 8.
- [34] Rościszewski M., Wielka Tama Assuańska. Geografia w szkole, 1959, nr 3.
- [35] Rościszewski M., 1964, Egipt. Rozdz. skryptu: Z. Dobrska, S. Gołabek, M. Rościszewski, M. Skotnicki, Geografia gospodarcza Afryki. Warszawa.
- [35a] Rościszewski M., 1966, Kierunki w gospodarce nawadnianej i użytkowaniu ziemi w Egipcie. Prace i Materiały. Międzyuczelniany Zakład Problemowy Gospodarki Krajów Gospodarczo Słabo Rozwiniętych. Zeszyt 1.
- [36] Rościszewski M., Z problemów geografii rolnictwa Bliskiego Wschodu. Geografia w szkole, 1963, nr 5.
- [37] Rynki Zagraniczne nr 58 z 14.V.1964. (Egipt).
- [38] Sachs I., 1964, Drogi i manowce Świata „B”. Warszawa.
- [39] Sachs I., W sprawie istoty ustroju społeczno-gospodarczego współczesnego Egiptu. Ekonomista, 1965, nr 3.
- [40] Sayed Marei, 1960, Agriculture Entres a New Age. Cairo.
- [41] La société urbaine égyptienne. Tiers-Monde, 1961, no 6.
- [42] Stanley E., 1961. The Future of Under-developed Countries. New York.
- [43] Warriner D., 1962, Land Reform and Development in the Middle East. London.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЕГИПТА

В рассуждениях на тему изменений в странах „третьего мира” видное место занимают проблемы развития Египта. Размеры, происходящих там изменений в области строя, экономики и общественных отношений, а также политическая роль, какую среди развивающихся стран играет Объединенная Арабская Республика, являются причиной, по которой к принимаемым в этой стране решениям подходит часто как к модели и признается их примером для других стран. Не отрицая размеров и роли этих изменений, ни значения решений, следует все время помнить об особой специфике условий, в которых происходят эти изменения.

Во вступительной части работы автор указывает на ограниченный земельный фонд (в настоящее время 2,5% общей территории страны), а также ограниченные возможности расширения сельскохозяйственных угодий. Из сравнения с актуальным числом населения (около 30 млн в 1965 г.) видно, что в настоящее время в Египте одна из высших в мире плотность населения на 1 км² пахотных земель — 1200 человек. Принимая даже максимальное увеличение пахотных земель (на 40% в результате построения Высотной Асуанской плотины и реализации других проектов), при существующем до сих пор приросте населения — 2,5% (средняя страны равна 2,5% в год, в деревне она уже теперь превышает 3%), плотность населения на 1 км² в 1980 г. разна будет свыше 1300 человек, в 1990 г. — около 1700 человек и в 2000 г. —

около 2140 человек. Хотя эти цифры только ориентировочные, то они указывают на размеры проблем, предстоящих перед страной, а также на задачи сельского хозяйства.

В настоящее время только 44% активного населения в деревне активно занято. Миграция в город не является выходом, так как прирост мест рабочих в промышленности и в несельскохозяйственных отраслях народного хозяйства не позволяет поглотить даже годового прироста рабочей силы. Это отражается также в продовольственном балансе страны и жизненном уровне населения. Сильные урбанизационные процессы, происходящие в настоящее время в стране, позволяют лишь на некоторый рост потребления в деревне, но они не в состоянии освободить продовольственные излишки для их экономии и использования в производстве. Можно, конечно, скрытую безработицу считать источником потенциального накопления капитала, а тем самым признать существование в сельскохозяйственном секторе Египта значительных резервов для финансирования экономического роста, однако использование этих резервов, то есть соответствующее использование излишков рабочей силы, максимизация занятости путем капиталоемких инвестиций требуют большой реорганизации сельского хозяйства. Такие изменения должны быть проведены как в области орошения и пользования землей, так и в области общественных и собственнических отношений в деревне.

Основные изменения в области орошения произошли уже в XIX веке при переходе от бассейнового орошения к постоянному. Это вызвало как увеличение пахотных земель (от около 2 млн федданов до 6 млн федданов), так и интенсификацию пользования землей — введение обработки весной и летом. В период 1879—1957 гг. рост возделанной земли весной равнялся около 314%, летом — около 132%, зимой — 50%. Тем временем посевная площадь в период 1883—1960 гг. возросла лишь на 18,7%. Актуальный показатель интенсивности использования земель для всей страны равен 1,75. Переход к системе регулярного орошения вызвал однако и отрицательные последствия как повышение уровня грунтовых вод, рост засоления почвы, появление паразитов и вредителей растений. Необходимым оказалось широкое применение искусственных удобрений, так как при существующей системе орошения значительно ограничилось удобрение почвы наносимым илом Нила. Наконец, для противодействия повышению уровня грунтовых вод и засоления необходимым было введение сети сточных каналов, что ограничило посевную площадь. В настоящее время проявляется тенденция к замене открытых каналов дренажной сетью, что позволит получить около 700 тыс. федданов земли. Часть оросительных каналов будет заменяться трубопроводами, а само орошение будет осуществляться в виде искусственного дождя. Таким образом можно будет сэкономить значительное количество воды употребляемой в зависимости от потребностей данной культуры. Это имеет существенное значение также для повышения производительности и интенсивности сельскохозяйственного производства.

Одна из главных проблем сельского хозяйства Египта — это стремление к расширению посевной площади. Целью проводимых со времен революции 1952 года работ является увеличение сельскохозяйственных территорий на 30—40%. Первое место занимает строительство Высотной Асуанской плотины. Она позволит, во-первых, создать „вечный запас” воды, благодаря помещению всей паводковой воды, которой можно будет распоряжаться, в течение всего года, во-вторых, регулировать оросительную систему в долине Нила и в дельте, в-третьих, получить источник энергии, нужной не только для развивающейся промышленности, но прежде всего для гидротехнических сооружений, позволяющих орошать вышерасположенные территории.

Для освоения новых земель ведутся работы в провинции Эль-Тахир, на территории дельты, при осушении озера Мариут, вдоль побережья Средиземного моря и в так называемой новой долине, где, используя подземные воды увеличатся

сельскохозяйственные территории вокруг оазисов, расположенных на Западной пустыне. Проектируется также строительство канала, соединяющего Средиземное море с депрессией Каттара, а также электростанции, использующей разницы уровней.

В рамках модернизации сельского хозяйства обращает внимание стремление к модификации имеющейся структуры землепользования. Так как в Египте возможность расширения пахотной площади физически ограничена, её максимальное использование имеет особое значение. Проекты направлены прежде всего на интенсификацию и реорганизацию производства с целью приспособления его к все растущим потребностям прокормления населения. Сомнительна, однако, надежда на получение самостоятельности в производстве продовольствия, хотя несомнительна возможность повышения производительности зерновых. Об этом свидетельствует хотя бы рост производительности риса с 37,9 кв/га до около 60 кв/га благодаря введению новых сортов. Однако существование определенной верхней границы производительности, а также низкий в настоящее время уровень потребления, который будет повышаться, будут вызывать постоянное напряжение продовольственного баланса, а тем самым необходимость импорта зерна. Вследствие того упомянутая реорганизация сельскохозяйственного производства обращает больше внимание на расширение садоводства, овощеводства и животноводства. Это позволит дифференцировать сельскохозяйственный экспорт и тем самым ограничить монокультуру хлопчатника, а также увеличить число занятых, так как это производство характеризуется высоким уровнем трудоемкости, если учесть также перерабатывающую промышленность. Хотя оно и трубуется в начале некоторых капиталовложений, то они несомненно ниже в области затрат на оснащение рабочего места, чем в других отраслях промышленности.

В работе доказывается, что планы модернизации оросительной системы и изменений в землепользовании тормозятся актуальной структурой собственности на землю и общественными отношениями в деревне. Проводится детальный анализ собственных и социальных отношений до революции а также подчеркиваются введенные благодаря земельной реформе изменения. В случае Египта земельная реформа в основном не нарушает структуры сельского хозяйства, так как крупные собственники хозяйничают на началах аренды. Из-за ограниченной пахотной площади реформа не может обеспечить земель ни всех безземельных, ни несамостоятельных хозяйств. Наконец, установление максимального надела земли в небольшой степени нарушило экономическую позицию крупного землевладения, хотя в основном ликвидировалась политическая роль феодального класса.

Рассматривая изменения в аграрной структуре, автор обращает особое внимание на организацию части сельского хозяйства на началах кооператива. В 1963 году существовали 1500 кооперативов крестьян, получивших надел, а дальнейшие организовались. В Египте подверглись реформе земли общей площадью в 1,1 млн федданов. К концу 1965 года предвиделся раздел ок. 650 000 федданов для 272 508 семейств. Кооперативы возникали также на вновьосвоиваемых землях. Однако они развиваются в иных условиях, predeterminedных существованием единого плана территориально-экономического развития, рациональной ирригационной сетью и внимательным государственным контролем. Тут обостряются критерии подбора членов, а характер землепользования заранее определен.

Несмотря на введенные изменения, существующая в сельском хозяйстве страны структура землевладения, в которой свыше 50% пахотных земель принадлежит группе хозяйств с площадью ниже 5 федданов, а происходящее раздробление земли вызывает особо невыгодное положение для развития сельскохозяйственного производства. Итак возникла необходимость искать новые организационные решения также на началах кооператива. Они состоят в слиянии в рамках деревни мелких

участков в блоки по 20–50 федданов и взятии в них рационального земледелия. К концу 1964 г. этим новым типом были охвачены 4000 деревень. Целью этой кампании является количественный рост сельскохозяйственного производства, опирающийся на механизацию, рациональное использование воды, модернизацию сети каналов и т. п. Это несомненно ведет к основным структурным изменениям в социальной и экономической организации жизни в деревне. Как подчеркивается результаты этих мероприятий трудно предвидеть из-за недостатка материалов, позволяющих провести оценку. Принимая, однако, что эти кооперативы охватят лишь хозяйства до 5 федданов, в рамках обобществленного сектора найдется около 3,17 млн федданов, то есть половина пахотных земель в стране.

Рассматривая вопрос аренды, автор подчеркивает стремление к упорядочению положения арендаторов, выражающееся в декрете о реформе. Установление срока аренды, максимальной арендной платы, ликвидация посредничества могут обеспечить арендаторам чувство стабилизации и содействовать увеличению их интереса к результатам труда. Вследствие реформы сократилось количество арендуемых участков (с 75% общей посевной площади до ок. 50%), однако крупные собственники проявляют относительно небольшую тенденцию к непосредственному хозяйничанию. Тем не менее такого рода стремление уже ощутимо, и оно является новым элементом в переменах общественных отношений в деревне. Автор обращает внимание на то, что до сих пор существующая система аренды позволяла в рамках семейного хозяйства проживать значительным излишкам рабочей силы, а переход к наемному труду может обострить вопрос безработицы.

Изменения, происходящие в сельском хозяйстве Египта, имеют не только количественный, но и качественный характер. Они в полном разгаре и трудно еще определить их окончательный характер. Независимо, однако, от направлений и тенденций, которые могут выступить, они будут формироваться под могущественным влиянием необходимости приспособления к имеющемуся демографическому положению.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИИ

1. Индекс валовой сельскохозяйственной продукции и продукции на душу населения: (1952/1953 – 1956/1957 = 100). 1 – валовая продукция; 2 – продукция на душу населения.
2. Индекс валовой сельскохозяйственно-алиментационной продукции и продукции на душу населения: (1952/1953 – 1956/1957 = 100). 1 – валовая продукция; 2 – продукция на душу населения.

DEVELOPMENT PROBLEMS OF EGYPTIAN AGRICULTURE

Development problems of Egyptian agriculture occupy an exposed position among current events concerning Developing Countries. The nature of public, social and economic transformations observed here, as well as the political role of the U. A. R. among Developing Countries are the reason, why Egyptian reforms often are being taken as an example to be followed by other countries. It is not the author's intention to underrate Egyptian search for new solutions, but the unique conditions characterizing the U. A. R. should not be disregarded by potential imitators. The author emphasizes that arable land in Egypt is limited, actually to 2,5% of the total area, and the possibilities of extending the cultivated area are limited. The comparison of the land area with the number of the population — 30 million in 1965 — indicates one of the highest

population density in the world — 1200 persons per 1 km² of arable land. Even assuming the maximum extension of the cultivated area up to 40% as a result of the new High Dam and other projects, and taking into account the present rate of natural increase — 2,5% (the country average currently is 2,5% annually, in rural areas it exceeds 3%), the density of the population will amount in 1980 to over 1300 persons per 1 km². in 1990 about 1700 and in the year 2000 — about 2140 persons per 1 km². The above estimations indicate the scale of problems facing the country, and the task to be fulfilled by agriculture. Currently only 44% of the rural labour force is effectively employed. Migration towards urban centers is not a solution as neither industry nor other urban activities can even absorb the ever-increasing urban manpower. This situation influences both the country's food balance and the standard of living of the people. The intensive urbanization occurring nowadays in Egypt allows only for a slight increase of consumption among the rural population but it is not possible to create agricultural surpluses which could be the source of savings and productive investments. To be sure rural underemployment can be looked upon as a potential source of accumulation and therefore one can assume the existence of considerable reserves in the Egyptian agriculture which may be used to promote economic development. However, in order to make use of these reserves, that is to say — to employ properly the surpluses of labour force by capital-saving investments—a reorganization of agriculture is necessary. Such reorganization should involve an irrigation network, a land-use system and ownership structure.

As far as irrigation is concerned basic changes took place as early as the beginning of the 19-th century, when the basin system of irrigation was replaced by the perennial system. This increased the area of arable land from ca 2 million feddans to 6 million, and caused intensification of land use through introducing spring and summer cultivation. During the period from 1879 to 1957, the ratio of land exploitation in the spring season has increased about 314%, in the summer season — „nili” — about 132% and, in winter — 50%. Meanwhile during 1883—1960 the cultivated area has increased only 18,7%. The current factor indicating the intensity of land exploitation for the whole country is 1,75. The perennial system of irrigation caused however some negative consequences also, such as a rise of the ground water table increased soil salination and plant pests. As the actual system of irrigation does not allow to fertilize the soil with the help of materials carried by the Nile waters on the previous scale — artificial fertilizers must be used to a higher degree. In order to counteract ground water rising and soil salinity it is necessary to develop a drainage system. but this reduces the cultivable area. Recently undertaken efforts to replace open canals by underground drainage will lead to the recovery of about 700 000 feddans. Part of the open irrigation canals are also to be replaced by underground water pipes with water sprinklers to be used more widely in order to reduce evaporation and to control the proper amount of water according to demand. This is essential for raising yields and for more intensive farming.

One of the main problems of Egyptian agriculture is to increase the cultivated area. The efforts undertaken since the 1952 revolution aimed at an increase of the cultivated area by about 30—40%. The High Dam is undoubtedly the most important investment. It will be possible to create the constant reserve of water, stored there during the highest level of the Nile, and then to distribute the water rationally. The irrigation system in Nile valley and delta will be reorganized and finally, generated power will be used not only

for industrial purposes but first of all to drive motor — pumps lifting the water. Reclamation work on new agricultural areas involves the El-Tahrir region, the Nile delta, the Mediterranean belt and recently drained lands round Mariut Lake. The so-called New Valley is also worth mentioning, here several oases located within the desert are to be developed by means of artesian wells. There is also a project to built a canal between the Mediterranean Sea and the Kattara depression with a hydroelectric power station.

The efforts aiming at modernizing agriculture involve also changes in the present system of land use. This is particularly important because, in view of the limited area of cultivable land, the intensive use of existing fields is essential.

Reorganized and more intensive production should meet more effectively the increasing food demand of a growing population. It is doubtful, however whether it would be possible for Egyptian agriculture to supply in full extent the local market. Nevertheless it is possible to raise the yields of cereals. As an example the increased production of rice can be used: as a result of the new culture variety rice yields have raised from 37.9 q/ha to 60 q/ha.

The possibilities to raise yields are not however unlimited, the present level of consumption is also rather low, and therefore most probably it will grow in future. It seems that in coming years the food balance of Egypt will not be stabile and the import of cereals will be necessary. The above mentioned reorganization of agricultural production will in that respect involve the development of horticulture and animal husbandry. This will allow to diversify export of agricultural products, to lessen the importance of cotton monoculture, and to employ more people. The plan includes also the construction of numerous food — processing plants. Capital investments necessary, at least during the first stage, are relatively low compared with other industries.

The author points out that the present social and ownership structure obstruct the proces of modernization of the irrigation and land use systems. A detailed analysis of the social structure in Egyptian villages before the revolution and the results of the land reform support the author's view, that the agrarian reform did not change the basic structure of the Egyptian agricultural economy. The land tenure system continues to exist because the class of landlords has not been abolished. Not all fellahs who are landless or own dwarf holdings can benefit from the land reform because of the limited area of cultivable land. As a matter of fact the compulsory reduction of the biggest land estates to the present limits has eliminated the political role of the feudals but the economic power of landlords has not been markedly weakened.

Discussing the recent programmes and developments the author pays special attention to agricultural cooperatives. In 1963 there were 1500 cooperatives organized by land reform beneficiers. new units were in the stage of organization. The total area subject to land reform in Egypt is 1,1 million feddans. By the end of 1965 650 000 feddans were due to be distributed among 272 508 families. Agricultural cooperatives are also created on recently reclaimed lands. The circumstances to create farms based on the cooperative principles on new lands are more convenient as they can benefit from a state organized framework including a rationally planned spatial structure of the whole projekt and irrigation systems, as well as state control and assistance. In this case the criteria as to enrolment of member-candidates are more strict and the character of land use is fixed in advance.

The existing ownership structure, characterized by the fact that over 50% of the cultivated area is occupied by farms possessing each less than 5 feddans,

and a further splitting up of these small holdings is practised — does not favour the development of agricultural production in spite of innovations introduced. An other new idea, also based on cooperatives principles and applied recently in order to overcome the existing obstacles, aims at grouping small parcels into bigger plots of 20—50 feddans and so to improve the land use. This system was approved by some 4000 villages by the end of 1964. To increase agricultural production through mechanization, an improved water economy and modernization of irrigation canals is the main purpose of this action, which results in the basic transformation of social and economic organization among rural societies of the U. A. R. It is difficult, however, to foresee and qualify the final results of this action, because the available materials referring to this subject are not sufficient. But assuming that these cooperatives should embrace only farms of less than 5 feddans — then the area under the cooperative sector control will account to 3,17 million feddans, e. g., half the country's cultivated area.

When discussing the problems of land tenure the author stresses the effort made to normalize the situation of the tenant-farmers as foreseen by the agricultural reform law. As the result of fixing period of tenure, establishing maximum tenure rates, elimination of middlemen, the fellahs position is already stable and stimulates higher production. Due to the agrarian reform the area under tenure has been reduced from 75% to 50% of the total cultivated area. The remaining big-estates owners are, however, but little inclined to work their farms themselves. Nevertheless there are exceptions even to this feature and this is a new phenomenon in the social revolution in the countryside.

Within the old land tenure system it was possible for a family to support some its members lacking employment, therefore, the new system may intensify unemployment.

The changes occurring nowadays in Egypt are not only quantitative but also qualitative. They are in full progress and their final character is difficult to foresee. Apart from possible transitional trends and methods which can be observed they are bound to be affected by the all-powerful necessity of adjusting policies to existing demographic conditions.

List of figures

1. Index numbers of total and per capita agricultural production [27, Nr 4]: 1952/1953—1956/1957 = 100; 1 — total production; 2 — per capita production.
2. Index numbers of total and per capita food production [27, Nr 4]: 1952/1953—1956/1957 = 100; 1 — total production; 2 — per capita production.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Zuzanna Siemek — Stosunki agrarne a reforma rolna w Turcji	7
Marcin Rościszewski — Stosunki społeczno-własnościowe w rolnictwie Syrii	29
Marcin Rościszewski — Problemy rozwoju rolnictwa egipskiego	63

23. Balińska - Wuttke K., Geomorfologia obszaru między Skierniewicami a Rawą Mazowiecką. 1960, s. 112+3 mapy, zł 43,50
24. Wróbel A., Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej. 1960, s. 140, zł 24,—
25. Praca zbiorowa, Problems of Applied Geography. Proceedings of the Anglo-Polish Geographical Seminar (Nieborów 14—18.IX.1959). 1961, s. 148+10 wkładek (mapy)+15 fot.
26. Gieysztor I., Studia hydrologiczne nad potokami tatrzańskimi. 1961, s. 80 +4 mapy, zł 26,—
27. Praca zbiorowa, Problems of Economic Regions. 1961, s. 360+11 map, zł 77,—
28. Staszewski J., Die Verteilung der Bevölkerung nach dem Abstand vom Meer. 1961, s. 77+2 tabl., zł 20,—
29. Galon R., On the Morphology of the Noteć-Warta (or Toruń-Eberswalde) Ice Marginal Streamway. 1961, s. 129+mapa, zł 32,—
30. Fleszar M., Geografia ekonomiczna w Polsce do 1939 r. 1962, s. 173 zł 43,50
31. Praca zbiorowa, Land Utilization. Methods and Problems of Research, 1962, s. 250+13 wkładek, zł 63,—
32. Kosiński L., Miasta województwa białostockiego. 1962, s. 163+wkładki, zł 28,—
33. Kaczorowska Z., Opady w Polsce w przekroju wieloletnim. 1962, s. 112 +wkładka, zł 28,—
34. Okołowicz W., Zachmurzenie Polski. Stopa M., Burze w Polsce. 1962, s. 185+2 wkładki, zł 45,—
35. Biegajło W., Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego. 1962, s. 187+mapy, zł 48,—
36. Dziewański J., Starkel L., Dolina Sanu między Soliną a Zwierzyniem w czwartorzędzie. 1962, s. 86+9 wkładek, zł 28,—
37. Chilczuk M., Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w województwie białostockim. 1962, s. 159, zł 38,—
38. Radłowska C., Rzeźba północno-wschodniego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich. 1963, s. 178+12 fot.+4 wkładki, zł 60,—
39. Szupryczyński J., Rzeźba strefy marginalnej i typy deglacjacji lodowców południowego Spitsbergenu. 1963, s. 162+4 mapy, zł 35,—
40. Kosiński L., Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych. 1963, s. 128 +wkładki, zł 28,—
41. Domański R., Zespoły sieci komunikacyjnych. 1963, s. 110+ilustr., zł 24,—
42. Słasiak J., Historia jeziora Kruklin w świetle osadów strefy litoralnej. 1963, s. 93+ilustr., zł 24,—
43. Mileska I., Regiony turystyczne Polski. 1963, s. 156+6 map, zł 34,—
44. Gilewska S., Rzeźba progu środkowotriasowego okolic Będzina. 1963, s. 135, zł 36,—
45. Chilczuk M., Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. 1963, s. 155+55 ilustr. i map, zł 65,—
46. Praca zbiorowa, Problems of geomorphological mapping. 1964, s. 140+annex+ilustr.+6 map, zł 48,—
47. Praca zbiorowa, Studia geograficzne w powiecie pińczowskim. 1965, 47 zł, str. 190, ilustr. 27+8 map.
48. Wróbel A., Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii. 1965, s. 86, zł 21,—
49. Ratajski L., Polska kartografia ekonomiczna XX wieku. 1965, s. 144+11 ilustr.+5 map, zł 21,—
50. Starke L., Rozwój rzeźby polskiej części Karpat Wschodnich. 1965 (w druku).

51. Kostrowicki A., Regionalizacja zoogeograficzna Palearktyki. 1965, s. 100+ +21 map+1 diagram, zł 30,—
52. Gerlach T., Współczesny rozwój stoków w dorzeczu górnego Grajca. 1966, s. 111, 23 ilustr., 4 fot., zł 33,—
53. Klimek K., Deglacjacja północnej części Wyżyny Śląsko-Kujawskiej w okresie zlodowacenia. 1966, s. 136, 26 ilustr., zł 32,—
54. Kosmowska D., Rozwój rzeźby w czwartorzędzie okolic Ostrowca i Cmielowa, 1966, s. 114, ilustr. 22, fot. 7, 2 mapy, zł 33,—
55. Ziemońska Z., Obieg wody w górnej części dorzecza Czarnego Dunajca. 1966, s. 111, 16 ilustr., 2 mapy, zł 34,—
56. Ratajski L., Mapy przemysłu, ich właściwości metodyczne i kartometryczne. 1966, s. 115, 22 ilustr., zł 28,—
57. Więckowski K., Osady dennie Jeziora Mikołajskiego. 1966, s. 112, 14 ilustr. (w tym 2 wkładki), zł 24,—
58. Szostak M., Pochodzenie Jeziora Śniardwy i jego zasoby wodne.
59. Rościszewski M. i Siemek Z., Zmiany w rolnictwie krajów gospodarczo słabo rozwiniętych (Egipt, Syria, Turcja), zł 12,—
60. Ziętara T., Rola gwałtownych ulew i powodzi w modelowaniu rzeźby Beskidów (w druku).
61. Urbaniak U., Wydmy Kotliny Płockiej (w druku).
62. Jewuchowicz S., Geneza Pradoliny Warszawsko-berlińskiej między Nerem a Moszczenicą (w druku).
63. Dziewoński K., Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast.
64. Rychłowski B., Regionalizacja ekonomiczna — zagadnienia podstawowe
65. Bączek J., Masy wodne południowego Bałtyku i charakterystyka ich wpływów hydrologicznych w polskiej strefie przybrzeżnej (w druku).

Varia

- Kaczorowska Z., Zestaw zagranicznych czasopism i wydawnictw seryjnych z zakresu nauk o ziemi znajdujących się w bibliotekach polskich. 1957, s. 377, zł 100,—
- Ratajski L., Szewczyk J., Zwoliński P., Nazewnictwo geograficzne świata. 1959, s. 857, zł 135,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 1. Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800. 1961, s. 248, zł 72,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 2 (uzupełniający), Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800. 1963, s. 124, zł 28,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 3. Katalog atlasów 1801—1919. 1965, s. 343, zł 76,—
- Chilczuk M., i Ciołkosz A., Zastosowanie zdjęć lotniczych w geografii. 1966, s. 131, 84 ryc. (w tym 3 ryc. wielobarwne jako wkładki), zł 24,—